

PETA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA

Na sektoru 3. divizije Nijemci su iz Bileća dovlačili snage i koncentrisali ih na prostorijski Nikšića i Gatačkog polja. Tada je 3. divizija bila u slijedećem rasporedu: 5. crnogorska brigada zatvarala je pravac Nikšić – Savnik i Nikšić – Pivska župa a 10. hercegovačka brigada zatvarala je pravac Gatačko polje – Pivska župa.

Prva dalmatinska brigada, koja se nalazila na prostoru Bajevo polje – Brezna na odmoru i sređivanju i bila divizijska rezerva, dobila je naređenje da se odmah prebaci u Nikšićku župu, da tamo smijeni dijelove 5. crnogorske brigade u selu Lukovo i zatvori pravac Nikšić – Savnik i Nikšić – Nikšićka župa.

Po dobijanju naređenja, izvršene su pripreme za pokret. Uz informacije o novonastaloj situaciji (dolasku njemačkih jedinica na području Crne Gore i Hercegovine) i o namjerama neprijatelja, pažnja je usmjerena na marš brigade u rejon Nikšićke župe. Detaljniji podaci o neprijatelju, njegovim snagama, naoružanju i rasporedu nisu bili poznati, osim da se na širem području Nikšića, prema 3. diviziji nalaze, pored njemačkih snaga koje su stigle i još stižu, italijanska divizija »Ferrara« i četničke jedinice, koje su Italijani isturili na položaje ispred Nikšića, a sa kojima su imali manje borbe dijelovi 5. crnogorske brigade.

Dvadesetog maja brigada (bez 4. bataljona) krenula je preko Javorka za Nikšićku župu. Kod Javorka i na širem području još su uvijek vidljivi tragovi velikih borbi koje su tu vedile 4. i 5. crnogorska brigada sa Italijanima i četnicima. Zapaljeni i oštećeni italijanski kamioni i tenkovi bili su svjedoci teškog poraza i gubitaka koje su pretrpjeli Italijani i četnici.

Dolaskom u Nikšićku župu 1, 2. i 3. bataljon dobili su zadatak da se postave na prostorijski Lukovo – Dragovoljići – Zagrad i da zatvore pravce od Nikšića ka Nikšićkoj župi i Lukovici, odnosno prema Savniku. Istog dana 21. maja smjenjeni su dijelovi 5. crnogorske brigade koji su se pomjerali prema selu Veliki Orah.

Stab brigade je odlučio da sa dva bataljona zatvori pravac Nikšić – Savnik, a jednim bataljonom pravac Nikšić – Nikšićka župa sa slijedećim rasporedom bataljona: 3. bataljon upućen je u rejon sela Zagrad, 2. je posjeo položaj u rejonu sela Dragovoljići a 1. bataljon je posjeo položaj sa obje strane komunikacije. Jedna četa bataljona posjela je položaj Gradac – kota 865, a jedna četa na Tović brdu (kota 921), dok se jedna četa nalazila u rejonu sela Lukovo. Stab brigade je brzo uočio da su mu bataljoni razvučeni na širokom frontu i da je ostao nezatvoren pravac koji vodi od sela Gornje Polje prema selu Lukovo, sa kojeg je neprijatelj mogao

ugroziti desni bok brigade i zaobići odbranu na pravcu Nikšić – Lukovo Na osnovu takve procjene 2. bataljon je prebačen u rejon sela Granice sa zadatkom da zatvori pravac Gornje Polje – Lukovo. Treći bataljon je prebačen iz rejona sela Žagrad u rejon sela Dragovoljci sa zadatkom da zatvori pravac Nikšić – Nikšićka župa i pravac koji vodi od sela Dragovoljci prema Kobiljoj glavi, s tim što će manje snage postaviti na sami Kobilju glavu (kota 1412).

Desno od 1. dalmatinske nalazila se 5. crnogorska brigada (njena 10. bataljona) na prostoriji Orah – Granice – Lukovo zatvarajući pravac od Nikšića i Gornjeg Polja prema Krnovu i Vojniku, odnosno prema Savniku. Veza sa 5. brigadom održavana je u rejonu sela Veliki Orah.

Četvrti bataljon 1. dalmatinske brigade i još tri bataljona 10. hercegovačke brigade, raspoređeni su na prostoriju Miljkovač – Bajevo polje – Javorak – Gornje Polje i zatvarali pravac od Nikšića i Golije prema rijeci Komarnici i Pivskoj župi. Četvrti bataljon je bio na lijevom krilu do jedinica 5. crnogorske brigade. On je bio potčinjen štabu 10. hercegovačke brigade. Sa 4. bataljonom se nalazio zamjenik komandanta 1. dalmatinske Obren Ivković.

Dok se 1. dalmatinska brigada nalazila na položajima sjeverno i sjeveroistočno od Nikšića, Nijemci su dovlacili nove snage i koncentrirali ih u rejonu Nikšića i Gornjeg Polja. Sve se ovo moglo vidjeti sa Tović brda (zaposjednutog od jedinica brigada), te je bilo lako zaključiti da neprijatelj sprema ofanzivu protiv snaga Glavne operativne grupe NOV : VS. Početak napada mogao se očekivati svakog dana. Sedma SS divizija : Princ Eugen«, koja je predviđena za nastupanje na pravcu odbrane 3. divizije, pristigla je u Nikšić 21. maja. Imala je u svom sastavu dva lovačka brdska i jedan artiljerijski puk, pionirski bataljon, protivavionski divizion, tenkovsku četu, izviđački bataljon, protivtenkovski divizion, bataljon vezica i konjički eskadron.

Od 25. maja neprijateljska avijacija je počela da obavlja izviđanja naročito na pravcu Nikšić – Savnik i Nikšić – Pivska župa, bombardujući i mitraljirajući položaje jedinica.

Istovremeno neprijateljske snage koje su se rasporedile i razvile na pravcu Nikšićka župa – Lukova upućuju izviđačke i borbene dijelove prema položajima brigade na Toviću. Ti napadi vršeni su veoma upornoj Neprijatelj je očigledno težio da zauzme što povoljnije položaje prema jedinicama brigade. Naročito je bio aktivan na pravcu Gornje Polje – selo Granice i selo Veliki Orah.

Znatne snage neprijatelja ovladale su 25. maja Javorkom. Međutim, jedinice 10. hercegovačke brigade i 4. bataljon 1. dalmatinske brigade u sadejstvu sa 5. crnogorskom brigadom izvršile su 25. maja protivnapad i odbacile neprijatelja sa Javorka.

Neprijateljske snage (7. SS divizija »Princ Eugen«, jačine oko 20.000 vojnika i grupa »Anacker«), po završenoj koncentraciji u rejonima: Nikšić – Rubež – Gornje Polje, Krstac, Avtovac i Čemerno, 27. maja rano ujutro izvršile su opšti napad na položaje jedinica 3. divizije sa ciljem zauzimanja Savnika i izbijanja u dolinu rijeke Pive, gdje je trebalo da se povežu sa 1. brdskom divizijom na svom desnom krilu i sa 118. lovačkom divizijom na lijevom krilu radi daljeg nastupanja prema Durmitoru i Pivskoj planini.

Dvadeset sedmog maja neprijateljska avijacija žestoko je bombardovala i mitraljirala položaje 1. dalmatinske brigade u rejonu sela Lukova. Kolona pješadije i tenkova kretala se komunikacijom od Nikšića prema Lukovu. Podržan jakom artiljerijskom i minobacačkom vatrom neprijatelj je prvo napao na četu 1. bataljona koja je držala položaj na Gradacu i koti 865 i primorao je na povlačenje prema Lukovu. Manje snage napadale su četu 2. bataljona koja je držala položaj na koti 921 (Tovići). Ta četa uspjela je da odbije napad i dalje ostala na tom položaju. Neprijatelj je vršio snažan pritisak na položaje 3. bataljona u rejonu sela Dobrovoljići.

Po odbacivanju čete 1. bataljona sa položaja Gradac i kote 865, neprijateljska pješadija i tenkovi, uz podršku artiljerije i avijacije, nastupali su u pravcu Lukova. I pored toga što je cesta između Gradaca i Lukova bila porušena na nekoliko mjesta, tenkovi su se nesmetano kretali komunikacijom prema Lukovu. Kamioni natovareni presovanim balama slame i sijena, pratili su pokret tenkova, Nijemci su u rupe porušene ceste ubacivali bale slame ili sijena i tako omogućili nesmetano kretanje tenkova. Prvi bataljon je vodio žestoke borbe u rejonu Lukova. Treći bataljon je uporno branio Kobilju glavu, a 2. bataljon je odbijao napade neprijatelja koji je pokušavao da se probije od Gornjeg polja ka Lukovu. Oko 10 časova neprijatelj je ovladao Lukovom. Pod pritiskom nadmoćnijih snaga neprijatelja 1. i 4. bataljon povukli su se na liniju Ivanjska strana – Đurkovo brdo. Prvi bataljon desno se povezao sa dijelovima 5. crnogorske brigade koji su se nalazili na položaju Studena. Sa tih položaja 1. i 3. bataljon u sadjeystvu sa jedinicama 5. crnogorske brigade vodili su žestoke borbe sve do mraka. Drugi bataljon, zbog slabe veze sa 1. bataljonom i sa štabom brigade, ostao je i dalje na ranijim položajima i nije se povlačio istovremeno sa ostalim bataljonima, jer neprijatelj nije upućivao jače snage preko Tovića. Izbijanjem neprijatelja u rejon sela Ivanje i Veliki Orah bataljon je bio doveden u opasnost da bude odvojen od ostalih bataljona.

U toku tog dana jedna njemačka motorizovana kolona prebacila se iz Nikšića u rejon Nikšićke župe, a iz tog rejona nastavila nastupanje u pravcu sela Lukavica, gdje je izbila do pada mraka. Na tom pravcu nije bilo jedinica NOV, te se neprijateljska kolona kretala bez smetnji. Istovremeno snage neprijatelja su vršile pritisak preko planine Vojnik sa težnjom da što prije izbiju na lijevu obalu rijeke Komarnice, i time onemogućće jedinicama 3. divizije da na toj rijeci organizuju odbranu.

Situacija je bila sve teža. Trebalo je spriječiti neprijatelja da ovlada dolinom Komarnice i izvrši daljnji prodor prema Durmitoru i Pivskoj planini gdje su se nalazili Vrhovni štab i Centralna bolnica. Zato je trebalo što prije stići u dolinu Komarnice, zaposjesti njenu desnu obalu i ne dozvoliti neprijatelju da je pređe i ostvari svoje planove.

Stab treće udarne divizije NOV doneo je odluku da u toku noći 27/28. maja, prebaci 1. dalmatinsku brigadu preko Šavnika na desnu obalu Komarnice od sela Duži do Pivske planine, i da spriječi prodor neprijateljskih snaga na desnu obalu Komarnice i prihvati jedinice koje se budu prebacivale preko Komarnice. U toku te noći brigada se prebacila preko Šavnika na desnu obalu rijeke Komarnice i posjela određeni joj položaj sa slijedećim rasporedom: 3. bataljon u rejonu sela Duži, 2. bataljon u rejonu sela Brulje, 1. bataljon u rejonu sela Borkovići.

Peta crnogorska brigada preuzela je položaje 1. dalmatinske brigade i dalje nastavila sa odbranom tog pravca. U toku 28. maja neprijatelj je produžio napad sa nesmanjenom žestinom na svim pravcima sa izraženim težištem na pravcu Savnika. Istog dana pod pritiskom snaga neprijatelja brigada se povukla sjeverno od Savnika, i zatvorila pravac koji vodi oc Savnika prema južnim padinama Durmitora.

Nakon povlačenja 5. crnogorske brigade neprijatelj je zauzeo Savnicu 29. maja i povezao jedinice 7. SS divizije sa jedinicama 1. brdske divizije u rejonu Tušinja. Nasuprot jedinicama 3. divizije koje su zaposjele desni obalu rijeka Komarnice i Pive od sela Duži do sela Krstac, sada se nalazila 7. SS divizija, koja je zaposjela lijevu obalu Komarnice i Pive.

Četvrti bataljon 1. dalmatinske brigade kojim je bila ojačana 10. hercegovačka brigada na pravcu Javorak – Gornje polje – Vojnik, nakon povlačenja jedinica hercegovačke brigade, ostao je i dalje na lijevoj obali rijeke Komarnice na sjevernim padinama Vojnika sa zadatkom zatvaranje toga pravca. Dvadeset osmog maja bataljon se pod pritiskom neprijatelja morao samostalno probijati u sastav brigade na desnu obalu rijeke Komarnice. Jedna četa bataljona je u povlačenju iz rejona Javorak prema Komarnici vodila borbu sa izviđačkim dijelovima njemačke konjičke izviđačke jedinice.

Povlačenjem jedinica na desnu obalu Komarnice ostao je nezaštićen i otvoren pravac prema Mratinju, a samim tim i velika opasnost za ostale jedinice Glavne operativne grupe. Ona je bila tim veća što su se tamo već uputili dijelovi 7. SS divizije, jer su ocijenili značaj toga pravca. Uočivši to, štab 3. divizije naredio je 10. hercegovačkoj brigadi da se bez jednog bataljona (Mostarskog) hitno prebaci na taj pravac i da ga zajedno sa 7. krajiškom i 4. crnogorskom brigadom brani po svaku cijenu.

Poslije odlaska jedinica 10. hercegovačke, 1. dalmatinska brigada je posjela i položaje na liniji Boričja – Pišča na desnoj obali Pive (uputivši tamo svoj treći bataljon). Desno od njega je bio 3. (Mostarski) bataljon 10. hercegovačke brigade, koji je zatvarao prostor od sela Krstac do ušća rijeke Vrlike.

Nalazeći se na desnoj obali rijeke Komarnice, jedinice brigade bile su skoro svakodnevno izložene napadima neprijateljske avijacije, koja je bombardovala i mitraljirala njene položaje. Isto tako i artiljerija sa druge strane rijeke tukla je položaje jedinica, i na svaki pokret koji je primijećen na lijevoj obali Komarnice otvarala je vatru.

Bataljoni brigade nisu samo organizirali povezanu odbranu položaja, da bi njome uspješno spriječili neprijatelja, već su i oni vršili prepade na neprijateljske položaje s druge strane rijeke.

U noći između 31. maja i 1. juna u rejonu Rudenice – Miljkovac djelovi 4. bataljona 1. dalmatinske brigade prešli su rijeku Komarnicu i izvršili prepad na Nijemce i sa zaplijenjenim oružjem i municijom vratili se iste noći na svoje položaje.

I neprijatelj nije mirovao. Njegovi izviđački dijelovi vršili su svakodnevna izviđanja pa i jače pritiske na položaje jedinica naše brigade. Bilo je pri tome i oštrijih sukoba uz obostrane gubitke. Iako neprijatelj nije pokušavao da pređe sa jačim snagama na drugu obalu, on je ipak bio tu s druge strane rijeke sa brojnim ljudstvom i tehnikom. Položaji jedinica

morali su stalno biti pomijerani uz sve mjere osiguranja, da bi se na vrijeme otkrio svaki pokret prema rijeci i pokušaj prelaska.

Držanje položaja, uz sve mjere koje su preduzimane u jedinicama, prilično je opterećivalo i zamaralo borce, koji su već od ranijih borbi bili dosta zamoreni i iscrpljeni. O nekom odmoru nije moglo biti govora s obzirom na zadatke brigade i prisutnost neprijatelja. Na ovom području poseban problem je predstavljala ishrana boraca. Blizina Centralne bolnice sa brojnim ranjenicima i bolesnicima kao d raniji boravak drugih jedinica na ovom dosta oskudnom terenu učinili su svoje, tako je sa ishranom svakim danom bivalo sve teže. Mnogo poginulih i ranjenih, loša ishrana, nepovoljne vremenske prilike – sve je to utjecalo na borce, na njihovo raspoloženje i moral, na borbenu spremnost jedinica brigade.

Svakodnevne borbe, smjene na položajima i mobilnost nisu pružale mogućnosti za idejno-politički rad sa jedinicama kao ni za neki organizovani vojnostručni rad, pa su korišćene mogućnosti kratkog i sažetog informisanja boraca i starješina o najhitnijim pitanjima po malim grupama. Praktična vojnostručna obuka izvodila se na položajima, a sastojala se u postavljanju zasjeda, izviđanju, radu patrola i si. O nekom kulturno-zabavnom radu u jedinicama nije bilo ni govora.

Na sastancima sa štabovima bataljona, sa komandama četa i na četnim konferencijama je razmatrana situacija, kako u jedinici, tako i kod Glavne operativne grupe. Ukazivalo se da u proboju leži izlaz iz situacije za 3. diviziju, bolnice i ostale snage Glavne operativne grupe. Sva ova pitanja pretresana su i na kratkim partijskim i skojevskim sastancima na kojima je ukazivano i na zadatke komunista i skojevaca, na njihovo držanje i zaganje, na njihovu primjernost u svemu. Jedan od osnovnih zadataka bataljonskih biroa i sekretara osnovnih organizacija je bio da stalno utiču na borce i rukovodioce da izvršavaju zadatke. Konkretan politički i partijski rad, uz rad štabova, komandi četa i starješina, ulijevao je povjerenje kod boraca u uspješno suprotstavljanje neprijatelju i izlaz iz ovog teškog položaja.

Iako su jedinice 3. divizije onemogućavale neprijatelja da se prebaci preko rijeke Pive i Komarnice, položaj na njenom sektoru svakim danom je bio sve teži i teži. Situacija je bila posebno teška nakon povlačenja i odlaska jedinica 2. proleterske divizije sa Sinjajevine i Durmitora, gdje je već sa pethodnicama stigla njemačka 1. brdska divizija nastupajući na tom pravcu.⁵⁹⁾

Dok je 1. dalmatinska brigada držala položaje na desnoj obali rijeke Komarnice, a lijevo od nje od izvornog dijela Komarnice prema Savniku nalazila se 5. crnogorska brigada, dotle se 3. sandžačka brigada nalazila na položajima Matički gaj – Zabljak – sela Tepca i Stulac. U to vri-

") »Jedinice glavne operativne grupe Vrhovnog štaba su 3. juna bile u operativnom okruženju na liniji: Durmitor – Tara – Drina – Sutjeska – Volujak – rijeka Vrbica do ušća Pive i do izvora Komarnice. Glavnina ove grupe bila je angažirana sa 118. divizijom i dijelovima puka Brandenburg u dolini Sutjeske na sektoru Suha – Tjentište – Curevo, dok je prema dijelovima 7. SS djvizije koji su nastupali sa juga prema Magliču i Mratinju bila 10. hercegovačka i 7. krajiška brigada. Od Šavnika, Sinjajevine i Sandžaka ka Durmitoru prema 3. i 7. diviziji nastupale su njemačka 1. brdska divizija, talijanska divizija Ferrara i Taurinense i borbena grupa Ludviger i dijelovi talijanske divizije Venezia« (Radovan Vukanović, Ratni put Treće divizije, Zbornik radova NERETVA – SUTJESKA 1943. Vojnoistorijski institut, Beograd, 1969, str. 140–141).

jeme 1. i 2. proleterska divizija vodile su borbe na prostoriji Piva, Drina Sutjeska, Mratinje, Maglič sa težištem proboja prema dolini Sutjeske Tjentištu.

Prodorom 1. i 2. divizije ka dolini Sutjeske neprijatelj je uočio namjeru partizanskih snaga, te je otpočeo da izvlači glavne snage 7. SS divizije sa fronta Savnik – lijeva obala Komarnice i da ih prebacuje preme Zelengori i zapadno od Sutjeske sa ciljem čvrstog zatvaranja poiožaja nj lijevoj obali Sutjeske i time onemogućivanja proboja partizanskih snage na pravcu Tjentište – Zelengora. Na lijevoj obali Komarnice – Savnil Nijemci su ostavili manje snage. Kao pojačanje na te položaje pristizale su italijanske jedinice iz divizije »Ferrara«.⁹⁰)

Kada su 1. i 2. proleterska divizija vodile borbe zapadno od rijeke Pive, 3. divizija je držala položaje od Pive desnom obalom Komarnice preko Durmitora do rijeke Tare, a 7. banijska divizija položaje na lijevo; obali Tare od rečice Sušica do sastava Tare i Pive. Grupe divizija pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba bile su podjeljene rijekom Pivom. Vrhovni štab je 3. juna donio odluku da se formiraju dvije operativne grupe. Od snaga koje su se nalazile zapadno od rijeke Pive formirana je 1. operativna grupa u čiji sastav su ušle 1. i 2. proleterska divizije i ostale jedinice koje su se našle na tom prostoru. Njen zadatak je bio de probije neprijateljski obruč na Sutjesci i prodru preko Zelengore ka istočnoj Bosni. Drugu operativnu grupu formirale su 3. i 7. divizija. Sa njorr je ostala i Centralna bolnica koja je sa velikim brojem ranjenika i obolelil od tifusa bila prikupljena na Pivskoj planini. Tom odlukom Vrhovnog štaba 2. operativna grupa primila je na sebe vrlo težak i odgovoran zadatak da obezbjedi prebacivanje ranjenika kako ne bi pali u ruke neprijatelju. Pored zadatka da obezbjedi Centralnu bolnicu, 2. operativna grupe je imala zadatak da djejestvuje kao zaštitnica i da što duže zadrži neprijateljske snage u njihovom nadiranju preko masiva Durmitora ka rijeci Pivi Borbama u zaštitnici trebalo je vezivati što jače snage neprijatelja i time olakšati proboj 1. operativne grupe na pravcu Tjentište – Zelengora. U pogodnom momentu 2. operativna grupa je trebalo da se sa Centralnom bolnicom prebaci u pozadinu neprijatelja preko rijeke Tare u Sandžak il prema situaciji u nekom drugom pravcu.

U situaciji operativnog okruženja Vrhovni štab je, 3. juna, u selu Mratinju, donio odluku da 3. divizija sa 7. banijskom divizijom i ranjenicima Centralne bolnice potraži izlaz iz okruženja na drugoj strani kako bi obmanuti neprijatelja u pogledu glavnog pravca proboja. Ujedno je 3. sandžačka brigada, koja se tada nalazila lijevo od 5. crnogorske brigade na položajime Matični Gaj – Zabljak – selo Tepca i Stubac, potčinjena štabu 3. divizije. Odlukom Vrhovnog štaba za rukovođenje ovim jedinicama formiran je operativni štab, za čijeg komandanta je određen Radovan Vukanović, dotadašnji komandant 3. divizije. Za komandanta 3. divizije naimenovan je Sava Kovačević, dotadašnji komandant 5. crnogorske brigade, a za komandanta 5. brigade Savo Burić, dotadašnji komandant 1. bataljona 1. proleterske brigade.

U vezi sa odlukom Vrhovnog štaba, u vremenu od 4. do 6. juna, štab 2. operativne grupe naredio je snageuna 10. hercegovačke, 4. crnogorske i

Dnevni izveštaj Komande italijanskog 6. armijskog korpusa od 2. juna 1943. godine (Zbornik IV, knj. 14, dok. 118).

7. krajiške brigade, koje su se nalazile na prostorijski Stabno – Mratinje, da odbace neprijatelja koji je držao prelaze preko rijeke Pive u rejonu Pivskog manastira i sela Krstac i time omogućuje prelaz jedinicama 3. divizije i Centralne bolnice i probroj u pravcu planine Golije. U vezi sa tim zadatkom naređeno je štabu 1. dalmatinske brigade da prebaci svoj 3. bataljon iz rejona sela Dragaljevo u rejon sela Boričje prema selu Krstac, radi povezivanja sa jedinicama koji će djelovati u pravcu sela Krstac. Međutim, napad brigada nije uspio, jer se neprijatelj uporno branio. Neprijatelj je shvatio namjeru jedinica 2. operativne grupe i odmah otpočeo da privlači nove snage za pojačanje odbrane prelaza na tom dijelu rijeke Pive i time da onemogući jedinicama 3. divizije prebacivanje na njenu lijevu obalu.

Poslije toga štab 2. operativne grupe počeo je pripreme i ispitivanje mogućnosti prelaza rijeke Tare u rejonu sela Tepca. Taj rejon je još bio pod kontrolom jedinica NOV i jedno od najpovoljnijih mjesta za prelaz Tare i prebacivanje u Sandžak, jer jedna staza od rijeke izvodi u rejon Ograđenice. Međutim, neprijateljske snage prešle su na lijevu obalu rijeke Tare u rejonima Đurđevića i Lever Tare i brzo prodrle prema Žablaku. Ovim prodorom neprijateljskih snaga otpala je mogućnost prelaza rijeke Tare u rejonu sela Tepca.")

Poslije toga štab 3. divizije odlučio je da reorganizuje front odbrane, s tim što je 5. crnogorsku brigadu povukao sa dotadašnjih položaja na nove položaje: Dobri Do – selo Boričje (Pivin Do).

U to vrijeme 1. dalmatinska brigada je na položajima Komarnica – Piva vodila borbe protiv dijelova 7. SS divizije koji su pokušavali da pređu na desnu obalu Komarnice. U tim borbama brigada je imala 7–8 poginulih i više ranjenih boraca. Među teško ranjenima nalazio se i komandir 1. voda 1. čete 1. bataljona Đuro Đapić Đuketa. Upućen je u Centralnu bolnicu na desnu obalu Pive, gdje je stradao.

U takvoj situaciji štab 2. operativne grupe predložio je Vrhovnom štabu da se 2. operativna grupa sa Centralnom bolnicom probija preko Vučeva i Sutjeske za 1. operativnom grupom. Vrhovni štab složio se sa takvim predlogom i odmah su otpočele pripreme za prelaz rijeke Pive. Prvo je trebalo da krene 7. divizija i izvrši prelaz na lijevu obalu Pive, a za njom ranjenici. U vezi sa tom situacijom između 5. i 6. juna 1. i 3. bataljon 1. dalmatinske brigade prebačeni su sa položaja Komarnica – Piva u rejon sela Nikovići. Prvi bataljon produžio je bio pokret u pravcu sela Gornjeg Polja (Rudine) sa zadatkom da smjeni jedan bataljon 7. banijske divizije na položaju od Sćepan Polja do sela Odžaci i Glavice. Treći bataljon zadržan je u selu Nikovići, a 2. i 4. bataljon ostali su i dalje na položaju Komarnica – Piva.

Sedma banijska divizija otpočela je prelaz rijeke Pive 5/6. juna u rejonu Gornjeg Kruševa preko visećeg mosta. U toku 6. i noću između 6. i 7. juna bilo je završeno prebacivanje jedinica 7. divizije i dijela lakih ranjenika na lijevu obalu Pive.

Sedmog juna primljeno je novo naređenje od Vrhovnog štaba da se obustavi dalje prebacivanje jedinica i lakih ranjenika na lijevu obalu

*) Dnevni izvještaj njemačkog štaba za vezu pri komandi italijanske Druge armije od 8. juna 1943. godine o izvođenju operacija »SCHWARZ« (Zbornik IV. knj. 16. dok. 128 i 149).

rijeke Pive usljed pogoršane situacije na pravcu proboja 1. operativn grupe. Sedma divizija se već bila prebacila preko Pive i vršila pok preko Vučeva prema Sutjesci. U toj situaciji na položajima Piva – Kc mamica – Durmitor – rijeka Tara ostale su 3. divizija i 3. sandžaci brigada sa Centralnom bolnicom. U naređenju Vrhovnog štaba stajalo j da se ponovo pokuša prelaz u Sandžak ili preko planine Golije a da se n< pokretni ranjenici sklone po katunima i pećinama na prostoru Durmitor Tare i Pivske planine. U vezi sa novonastalom situacijom 1. dalmatins brigada dobila je zadatak da ispita mogućnost prelaska Tare od potok Sušica do sastava Tare i Pive.

Pošto je Vrhovni štab bio obaviješten da se je 7. banijska divizij prebacila na lijevu obalu Pive, to je štabu te divizije naredio da požuri ! pokretom svojih jedinica za prvom operativnom grupom.

S obzirom na to da je 3. divizija orijentisana za proboj u Sandža veza između 3. i 7. divizije je bila prekinuta. Nije radila ni veza između 3. divizije i Vrhovnog štaba.

U toj situaciji na desnoj obali rijeke Pive ostala je 3. divizija NOV bez 10. hercegovačke, sa 3. sandžačkom brigadom i Centralnom bolnicom

U sastavu 3. divizije su bile: 5. crnogorska i 1. dalmatinska brigada koje su i ranije bile u njenom sastavu. Mostarski bataljon iz 10. hercegovačke brigade, koji nije uspio da se prebaci na lijevu obalu Pive kod Mr tinja i da ode u sastav svoje brigade već je ostao u sastavu 5. crnogorske brigade, i 3. sandžačka brigada koja je ostala pod komandom 3. divizije jer je zatvarala pravac Đurđevića Tara – Žabljak u momentu kad 1. proletarska divizija nalazila zapadno od rijeke Pive.

Raspored tih snaga je bio: 1. dalmatinska brigada sa tri bataljona i 3. i 4) i štab brigade nalazili su se na lijevoj obali Tare od sastava Tara i Pive do potoka Sušice, 2. bataljon brigade držao je položaje na Pivi Komarnici prema Pivskom manastiru i selu Krstac, 5. crnogorska zatvarala je pravac Šavnik – Pivska planina, a 3. sandžačka brigada zatvarala pravac koji vodi od Žabljaka preko masiva Durmitora prema trouglu Piva – Tara. Centralna bolnica nalazila se na platou Pivske planine.

Jedinice 3. divizije NOVJ našle su se u vrlo teškom položaju. Broj njemačke, italijanske i bugarske snage vršile su pritisak sa juga, jugoistok a naročito sa istoka od Žabljaka preko vrhova Durmitora. Divizija sa Centralnom bolnicom našla se na uskom prostoru, pritješnjena uz kanjone Tare, Pive i Komarnice. Trebalo je spasavati ranjenike i po svaku cijel braniti ih kako ne bi pali u ruke neprijatelju. Konfiguracija zemljišta i kojem su se našle jedinice divizije sa velikim brojem ranjenika bila krajnje nepovoljna za kretanje ranjenika. Kanjoni Tare i Pive su dubi i vrlo strmo padaju prema koritu rijeke, gotovo bez ikakvog puta. Pokri su bili vezani isključivo za noć, jer po danu se nije moglo kretati zbog aktivnosti neprijateljske avijacije koja od jutra do mraka nije napušta vazdušni prostor nad operativnim područjem.

Na tom planinskom terenu, koji je bio rijetko naseljen, preostalo si novništvo se sklonilo ispred neprijateljske ofanzive, te se gotovo ništa n: moglo naći za ishranu ljudstva. Zbog toga je glad uveliko pritiskala, ta da su boračke jedinice bile jako iscrpljene od stalnih borbi, gladi i t odмора.

Ranjenici su bili obavješteni u kakvoj se situaciji nalaze. Nepokretni ranjenici znali su da ne mogu biti dalje evakuisani i da će biti sklanjani u teško pristupačne predjele kanjona Pive. Sve je ovo unijelo uzbuđenje i uznemirenost kod ranjenika. Svi pokretni ranjenici tražili su da ih upute u njihove jedinice ili da se priključe najbližim operativnim jedinicama.

U toj situaciji trebalo je pojačati politički rad u jedinicama i objasniti borcima situaciju, mada su je i oni sami dobro osjećali, i pripremiti ih za još teže napore koji su predstojali.⁰²⁾

Stab 1. dalmatinske brigade dobio je zadatak da sa svojim jedinicama izvrši prelaz rijeke Tare. Uslijed prodora neprijatelja prema vrhovima Durmitora, više nije moglo doći u obzir forsiranje Tare u rejonu sela Tepca. Nizvodno od tog mjesta nigdje nije bilo povoljnog mjesta gdje bi se mogao izvršiti prelaz, jer je prilaz do korita rijeke, uslijed velike strmine kanjona, bio krajnje težak. U donjem toku Tare forsiranje takođe nije dolazilo u obzir zbog toga što su se na desnoj obali nalazile jake neprijateljske snage. Na osnovu procjene situacije došlo se do zaključka da neprijatelj još nije posjeo desnu obalu Tare od Demska Luka pa uzvodno, i da na tom dijelu postoji mogućnost prelaza rijeke, mada o tome nije bilo provjerenih podataka. Bilo je jasno da će biti vrlo teško preći Taru, jer je ona, uslijed čestih padavina i topljenja snijega na okolnim planinama, nabujala i bila duboka, brza i opasna. Odlučeno je da se prelaz izvrši u rejonu kote 512, gdje se potok Sušica uliva u Taru. Ocjenjeno je da je taj rejon ipak najpovoljniji, jer jedna staza izvodi iz kanjona od vodjenice u selu Vranovina.

Zadatak 1. dalmatinske brigade je bio da izvrši prelaz preko rijeke Tare i da obrazuje mostobran u rejonu sela Vranovine i da time obezbjedi prelaz ranjenika i ostalih snaga divizije. Uspostavljanje prelaza preko rijeke štab brigade stavio je u zadatak 3. bataljonu. Sa njim je pošao komandant brigade kako bi svojim prisustvom obezbjedio prelaz rijeke i izvršenje postavljenog zadatka. Kako je 4. bataljon bio već privučen u selo Nikoviće, računalo se da se sa njim može proširiti mostobran ako 3. bataljonu pođe za rukom da uspješno forsira Taru.

Ujutro 8. juna jedinice bataljona osvanule su na mjestu prelaza rijeke i odmah otpočele sa pripremama. Napravljen je splav uz pomoć prikupljenih konopaca sa samara. Od tih konopaca opleteno je jedno dugo uže koje je moglo doseći sa jedne obale na drugu. Krajeve užeta trebalo je dobro pričvrstiti sa obje strane rijeke, a za tako pričvršćeno uže preko rijeke privezati splav. Tako bi privezanim splavom mogle da se prebacuju jedinice na suprotnu obalu. Međutim, trebalo je jedan kraj užeta prebaciti preko rijeke i povezati na drugoj strani. Izgledalo je da tu neće biti problema, javili su se i dobrovoljci da preplivaju rijeke i prenesu jedan kraj užeta. Zamjenik komandanta bataljona Gojko Ujdurović, razvijen i jak mladić, dobar plivač, nije dozvolio bilo kome drugome da pliva preko rijeke. Smatrao je da će on najbolje izvršiti taj zadatak. Na mjestu određenom za preplivavanje rijeka je izgledala dosta mirna, ali je to bilo prividno. Matica rijeke bila je veoma brza. Nedaleko nizvodno rijeka je ključala i pjenila, jer je ogromnom snagom udarala i lomila se

o jedan veliki kamen. Od tog udara hučala je cijela dolina. Gojko je n; kraju konopa napravio omču i stavio na ruku kako bi olakšao nošenja kraja konopa, a isto tako drugovi su mogli da ga, ako to ureba, pomoći konopa izvuku iz rijeke.

Gojko je uskočio u vodu i brzo plivao ka sredini rijeke, ali matici nije uspio da savlada – ponijela ga je nizvodno. Kad je izgledalo da ć je savladati, iz neobjašnjivih razloga odbacio je kraj konopa sa ruke, št je za njega bilo pogibeljno, jer mu drugovi sa obale nisu više mogli po moći. Vodena stihija nosila ga je sve brže i odnijela ga u svoje vrtlogi za sva vremena. Tako je bataljon izgubio odličnog borca i rukovodioca.⁶⁸

Poslije neuspjeha Gojka Ujdurovića, kojeg su mnogi borci iz bata ljana poznavali kao odličnog plivača, smjelog i hrabrog borca i rukovo dioca, bilo je teško povjerovati da bi netko drugi mogao preplivati Tari Jedinice bataljona obarale su visoka stabla koja bi svojim vrhom mogli doseći drugu stranu rijeke. Međutim, ni to nije pomoglo, svako oboren stablo voda je odnosila. U trenutku kad su jedinice bataljona ulagal krajnje napore da savladaju Taru i da uspostave prelaz preko nje, nepri jatelj je sa desne strane rijeke otvorio artiljerijsku, minobacačku i mi traljesku vatru po njima. Bilo je jasno da je nemoguće uspostavljaj mostobrana na desnoj obali Tare pod uslovima kad je neprijatelj ve posjeo desnu stranu kanjona rijeke i zatvorio sve izlaze iz njega. Zatvo riti izlaze iz kanjona nije bilo teško, jer je samo jedna staza izvodila 01 rijeke prema selu Vranovina.

Komandant brigade koji se stalno nalazio sa 3. bataljonom i sam s uvjerio da je nemoguće uspostaviti prelaz preko Tare, a pogotovo kad j neprijatelj već posjeo njenu desnu obalu, te je naredio povlačenje i kanjona. Prilikom povlačenja bataljon je imao neznatnih gubitaka o neprijateljske vatre. Tada je ranjen Peko Bogdan, koji je vršio dužnos komandanta bataljona jer je u ranijim borbama bio ranjen njegov ko mandant Petar Radević i tada se nalazio u bolnici. O neuspjelom poku šaju za uspostavljanje prelaza preko Tare komandant brigade podneo j izvještaj štabu 3. divizije i ukazao na to da je nemoguće forsirati Tari

Treća divizija i Centralna bolnica našle su se u bezizlaznoj situacij Brojne neprijateljske snage prodirale su sa istoka, jugoistoka i juga kon centrično prema platou Pivske planine i trouglu Tare i Pive. One su s već spuštale niz zapadne padine Durmitora i prešle u dolinu potoka Su šica.⁸⁴⁾

Štab 3. divizije donio je konačnu odluku da sa jedinicama i pokret nim ranjenicima izvrši pokret preko Pive i Vučeva ka dolini Sutjesk prema Tjentištu, pravcem proboja 1. operativne grupe. Štab divizije j procijenio da je to najpovoljnija mogućnost za probijanje naših jedinica iako nije bilo jasno da li je neprijatelj posjeo Vučevo. Bilo je izvjesn nade da se na Vučevu još nalaze dijelovi 7. divizije. Međutim, upravi su 8. juna oni napuštali prostor Vučeva i kretali se prema dolini Sutjeske Prema tome, od vremena kada su jedinice 7. divizije napuštale Vučev*

^{M)} Stipe Radovanović, *Od Bajova polja do Jahorine, Sutjeska*. knj. 4, str. 551–552 (VIZ. Beograd, 1960).

^{M)} *Dnevno izvješće njemačkog Štaba za vezu pri komandi italijanske Drug armije od 11. juna 1943. godine o izvođenju operacije »SCHWARZ«* (Zbornik H knj. 14. dok. 151).

do izbijanja 1. dalmatinske brigade na Vučevu nije bilo ničijih snaga. Ovo je išlo u prilog jedinicama 3. divizije.

Svim jedinicama 3. divizije prilikom priprema za prelaz rijeke Pive naređeno je da ostave najpotrebniji broj tovarnih konja, a ostale da predaju Centralnoj bolnici za potrebe ranjenika; minobacače 81 mm i teške mitraljeze da zakopaju. Minobacači nisu imali mina, ali teški mitraljezi su još imali municije i mitraljesci ih se nisu htjeli cdreći već su ih nosili sa sobom.

Centralna bolnica uspjela je da skloni jedan broj nepokretnih ranjenika u nepristupačne predjele kanjona Pive. Sa ranjenicima ostavljen je jedan broj bolničkog osoblja. Međutim, sklanjanje ranjenika nije mnogo koristilo, jer se mali broj od skrivenih ranjenika i ostavljenog bolničkog osoblja uspio spasiti. Nijemci su pomoću dresiranih pasa detaljno pretražili svaki kutak terena na operativnom prostoru. Oni su na licu mjesta strijeljali sve ljude, žene i djecu koje su našli. Revnosno su izvršili naređenje koje je glasilo da se na prostoru na kojem su se vodile borbe ne smije ni jedan muškarac sposoban za vojsku živ izvući,⁶⁵) pa su čak u svom zločinu išli i dalje i ubijali bolničko osoblje, a to su bile u najviše slučajeva bolničarke iz Centralne bolnice.

Prema planu Štaba 3. divizije 1. dalmatinska brigada dobila je zadatak da kao prethodnica divizije pređe Pivu i da što prije izbije na plato Vučeva, obrazuje mostobran na širem prostoru Pive i obezbjedi prelaz pokretnih ranjenika i ostalih jedinica divizije. Zatim da nastave pokret prema dolini Sutjeske, da dijelom snaga zatvore pravce od Mratinja i Maglića, a dijelom snaga od pravca Čureva. Peta crnogorska brigada je trebalo da izvrši prelaz Pive sa Centralnom bolnicom. Za njime je trebalo da se kreće Mostarski bataljon 10. hercegovačke brigade i na kraju kolone 3. sandžačka brigada kao zaštitnica da se poslednja prebaci na lijevu obalu Pive.

Prelaz na lijevu obalu rijeke Pive predviđen je u rejonu Gornjeg Kruševa. U tom rejonu su jedinice 7. banijske divizije ranije izgradile viseći most. Avijacija je most oštetila i on je bio nagnut nizvodno, ali su pješaci mogli da prelope preko njega.

U prvi sumrak 8. juna 1. dalmatinska brigada izvršila je pokret u rejon sela Gornje Kruševo na desnoj obali Pive. Bataljonima je bila potrebna čitava noć da stignu tamo. Kretanje noću, besputnim, strmim kanjonom Pive bilo je teško i sporo. Borci su se više klizali niz strminu nego što su hodali. Prednji djelovi brigade stigli su u zoru na mjesto prelaza u rejonu Gornjeg Kruševa i odmah počeli da prelope na lijevu obalu Pive. Most je bio oštećen i prebacivanje je išlo sporo, jer su borci morali po mostu da puze kako se ne bi okliznuli u rijeku. Ono malo tovarnih grla što je ostalo u brigadi moralo je da se prebacuje preko rijeke plivanjem, držani za povodac. Jutro je bilo poodmaklo kad su se jedinice brigade prebacile na lijevu obalu rijeke. Tog jutra u kanjonu Pive osvanula je izmaglica, što je onemogućilo napad neprijateljske avijacije. I pored toga što je mjesto prelaza tukla neprijateljska artiljerija iz rejona Zlatnog Bora, prelaz jedinica brigade protekao je bez većih smetnji.

•⁶⁵) Naređenje komandanta njemačkih trupa u NDH od 10. juna 1943. g. da se streljaju svi muškarci sposobni za vojsku koji se budu zatekli na prostoriji Piva – Sutjeska (Zbornik IV, knj. 14, dok. 145).

Da bi se omogućio brži prelaz preko oštećenog višecéeg mosta na Pivi angažovan je inžinjerijski vod 3. sandžačke brigade koji ga je popravio i učvrstio za 6 časova.

Cim se digla izmaglica, neprijateljska avijacija otpočela je sa napadima po mjestu prelaza i na kolonu brigade koja se penjala uz strmi kanjon prema Vučevu. Ali uslijed velike strmine i dubine kanjona, napac avijacije nije nanio jedinicama teže gubitke, tako da su one bez prekidi nastavile kretanje. Poslije dugog i napornog penjanja, brigada je izbili na plato Vučeva.

Dok su se bataljoni 1. dalmatinske brigade penjali od Pive prema Vučevu, neprijatelj je već bio izbio na plato Pivske planine i u rejon sei; Nikovića. Na platou Vučeva 1. bataljon naišao je na jaču njemačku patrolu, koju je četa 1. bataljona brzo razbila. Ubijeno je nekoliko Nijemaca. Iz tog se moglo zaključiti da su Nijemci otpočeli sa izviđanjem radi posjedovanja Vučeva.⁶⁶⁾ Prva dalmatinska brigada je posljednji čas uspjeli da preduhitri Nijemce u izbijanju na prostor Vučeva.

U toku 9. juna brigada je obrazovala mostobran na širem prostoru Vučeva sa slijedećim rasporedom bataljona: 1. bataljon zatvorio je pravac Mratinje – Vučevo i posjeo položaje u rejonu Prepeličja i kote 1549. 2. bataljon je samostalno marševao sa položaja prema Pivskom manastiru i selu Krstac u rejon Gornjeg Kruševa, i sa nešto zakašnjenja, te pred mrak, prešao na lijevu obalu Pive i posjeo položaje u rejonu Planinica, desno od 1. bataljona. U toku noći 9/10. juna bataljon se pomjerio udesno u rejon Poljana – Haluge; 3. i 4. bataljon zatvorili su pravac sa sjeverne strane od Huma i Cureva, ali nisu imali dodira sa neprijateljem 9/10. juna.

Pošto je situacija bila neizvjesna, jer podataka o neprijatelju nije bilo, štab 1. bataljona je ujutro 10. juna uputio jedno odjeljenje u patrolu u pravcu sela Mratinja. Međutim, patrola je upala u neprijateljski raspored na položajima sjeverno i sjeveroistočno od Mratinja na liniji kota 1790 – 1778 (Katuništa) – Siijevica (kota 1542). U borbi protiv Nijemaca poginuo je komandir voda 1. čete 1. bataljona Mate Barišić i Solina, koji je bio voda patrole, i puškomitraljezac Ivan Bečko iz sei Udovičića kod Sinja. Zahvaljujući herojskoj borbi poginulih drugova ostaci iz patrole su se izvukli i vratili u sastav bataljona. Od te patrole štab bataljona je saznao da se u Mratinju nalaze jače njemačke snage i drže položaje sjeverno i sjeveroistočno od Mratinja na pomenutim kotama i zaključio da se svakog časa može očekivati njihov napad.

U toku 9. i 10. juna svi pokretni ranjenici, 5. crnogorska i 3. sandžačka brigada prebacili su se na lijevu stranu Pive i izbili na Vučevu. Dijelovi 5. crnogorske brigade upućeni su na položaje prema Čurevu Popovu Mostu, a dijelovi desno od 2. bataljona 1. dalmatinske brigade

••) »Uspion ka Vučevu bio je strahovito težak i fizički i psihički. Gladnim iznemoglim, trebalo nam je skoro punih 8 časova da se iz korita Pive popnemo na 1000 metara na nadvišavajući plato Vučeva. Usput strašni prizori, pored starih ranjenika i bolesnika novi ranjenici od bombardovanja, novi iznemogli drugovi. I 2 dale su ih i posljednje snage, a mi po ondašnjim mjerilima »Zdravi ne možemo d im pomognemo. Oni to vide i znaju. Ne traže pomoć. Cak nas gone da se bar n spašavamo. A onda gladni tifusari: Bore se sa životom i za život«. (Gligo Mandl i Vlado Šćekić, Prva dalmatinska. »Sutjeska«, knj. 2, str. 312 VIZ – Beograd. 1959

u rejon Mrkalj — Klada, prema Perućici, dok se 3. sandžačka i dalje nalazila u zaštitnici.

Poslije podne primjećeni su Nijemci kako nastupaju od Mratinja u pravcu Vučeva, prema položajima 1. bataljona 1. dalmatinske. Nastupali su sporo. Radi štednje municije, štab bataljona je naredio da se vatra ne smije otvarati dok se neprijatelj sasvim ne približi. U tom trenutku nije bilo jasno zbog čega Nijemci tako sporo nastupaju. Međutim sve se brzo razjasnilo. Pred sumrak naišla je njemačka avijacija i žestoko bombardovala i mitraljirala položaje 1. bataljona. Kad su avioni izručili svoj ubitačni tovar i potrošili mitraljesku municiju, njemačka pješadija otvorila je vatru, naročito tromblonima podilazeći položajima 1. bataljona. U to vrijeme prispio je bataljon 3. sandžačke brigade koji je po ranijem naređenju trebao da smijeni 1. bataljon 1. dalmatinske brigade. Međutim, pošto je neprijatelj podilazio položajima 1. bataljona i nije bilo vremena za smjenu, komandant 1. bataljona 1. dalmatinske brigade i zamjenik komandanta bataljona sandžačke brigade dogovorili su se da 1. bataljon 1. dalmatinske brigade prihvati borbu i da u povoljnim uslovima oba bataljona zajednički pređu u protivnapad, odbace neprijatelja i tek onda izvrše smjenu. Razvila se dramatična borba. Prvi bataljon je nastojao da odbrani položaje i da ne dozvoli Nijemcima da prodru prema Vučevu. Pod pritiskom jakih neprijateljskih snaga, bataljon se ipak morao povući na položaj u visini kote 1532. Kada se bataljon sepukao pala je noć, veoma tamna tako da Nijemci nisu dalje napadali već su ostali na zauzetim položajima Prepeličja — kota 1549. U toj situaciji štab 1. bataljona uputio je kurire u pristiglu sandžačku jedinicu sa predlogom da zajednički izvrše protivnapad, međutim, bataljona 3. sandžačke više nije bilo. U toj borbi 1. bataljon je imao oko desetak mrtvih i više ranjenih. U toku istog dana 2. bataljon vodio je borbu sa manjim neprijateljskim djelovima u rejonu Poljana — Haluge.

Desetog juna uveče 1. bataljon je ostao na istim položajima, 2. bataljon se nalazio na položaju Poljana Haluge, a 3. i 4. bataljon ostali su i dalje na položajima prema Humu i Curevu. Sve jedinice 3. divizije i pokretni ranjenici Centralne bolnice nalazili su se na prostoru između Pive, Drine i Sutjeske. Neprijateljske snage vršile su pritisak od Maglića, a naročito jak pritisak dolazio je od Mratinja. Zato je trebalo da se što prije ide ka Sutjesci i dalje za Vrhovnim štabom i jedinicama 1. operativne grupe. Radi toga je štab 3. divizije donio odluku: da 1. dalmatinska brigada (10. juna) izvrši poki-et pravcem Mrkalj-klade — Dragoš-sedlo — Ravno brdo i da kao prethodnica divizije 11. juna naveče pređe rijeku Sutjesku, razbije neprijatelja u rejonu Tjentišta, a zatim proširi napad i ovlada Košuro (kota 787), selom Krekovi i Ozrenom (kota 1405). Ona je takođe trebalo da orijentiše jedan bataljon prema Pleću i Vilenjaku i time obezbijedi prelaz ranjenika i ostalih jedinica divizija preko Sutjeske.

U to vrijeme situacija na sektoru Tjentišta nije bila poznata. Znalo se samo toliko da se tamo nalaze neprijateljske snage.

Pošto se 1. operativna grupa probijala preko Zelengore i ceste Kalinovik — Foča, Nijemci su znali da se još uvijek nalaze brojne partizanske snage na prostoriji sjeverno od Maglića, između rijeka: Pive, Drine i Sutjeske (prema njihovoj procjeni oko 5.000 partizana.⁶⁷) Pošto im je

⁶⁷) Zbornik IV, knj. 14, dok. 150.

izmakla iz okruženja 1. operativna grupa, oni su odmah otpočeli dovlačiti snage sa sjevera i juga sa ciljem čvrstog zatvaranja lijeve obale Sutjeske. Namjera neprijatelja je bila: da sa jakim snagama posjedne i drži položaje zapadno od Sutjeske i onemogući proboj partizanima prema sjeverozapadu kroz Zelengoru, a u isto vrijeme da sa snagama od Mratinje i Maglića i od pravca Čureva vrši pritisak na krila i bokove da bi jedinice NOV-a potisnuo u dolinu Sutjeske, gdje je mislio da ih uništi. Da bi ostvarili ovaj plan, Nijemci su požurili da što prije zatvore lijevu obalu Sutjeske, i to privlačenjem snaga od pravca Gacka i sa sjevera i sjeverozapada koje su do tada bile angažovane u borbama protiv 1. operativne grupe. Do izbijanja snaga 3. divizije u dolinu Sutjeske, Nijemci su uočili da se partizanske jedinice pomjeraju od rijeke Tare i Pivske planine k dolini Sutjeske. Da bi zaposjeli položaje na lijevoj obali Sutjeske, Nijemci su uputili 3. bataljon 13. puka i 1. bataljon 14. puka 7. SS divizije preko Ozrena da ojačaju svoje borbene grupe »Gertler« i »Annacker«. Te snage su posjele položaje na lijevoj obali Sutjeske na liniji: Košur (kota 787) – selo Krekovi – Ozren (kota 1405) – bezimena kota – Pleće – Vilenjak (t 1764) – Medveđe brdo i povezali se preko Suhe sa svojim snagama koje su održale položaje Šuški potok – Maglič. Jačim snagama Nijemci su posjeli položaj Košur i sela Krekove i Ozren. Od Ozrena prema Medveđen brdu neprijatelj je grupno posjeo vrhove i duboke jaruge. Tako su njemačke snage 11. juna potpuno zatvorile obruč na Sutjesci, što nije bilo poznato jedinicama NOV.⁶⁸⁾

Prema rasporedu snaga neprijatelja može se zaključiti o njegovim namjerama: da čvrstim posjedanjem položaja na lijevoj obali Sutjeske ne dozvoli partizanima proboj prema Zelengori, a da sa pravca od Mratinja i Maglića i sa sjeverne strane od Čureva vrši pritisak na bokove pozadinu snaga NOV. Time je želio da jedinice 3. divizije i ranjenik sabije u dolinu Sutjeske gdje bi ih konačno uništio.

PRODOR PREKO RIJEKE SUTJESKE I IZBIJANJE NA LUČKE KOLIBE

I pored toga što je noć između 10. i 11. juna bila odveć mračna, zemljište besputno i pokriveno šumom, što je još više smanjivalo vidljivost, bataljoni 1. dalmatinske brigade izvršili su pokret pravcem Mrkal klade – Dragoš-sedlo – Ravno borje. U toku noći malo je puta preden jer je bilo lutanja. Bilo je teško orijentisati se bez vodiča. Prvi bataljoni je naišao na 2. bataljon u rejonu Haluge. Komandant 1. bataljona predložio je komandantu 2. bataljona da krene prema dolini Sutjeske, jer je znao da i 2. bataljon ima isto naređenje kao i ostali bataljoni brigade, ali taj predlog komandant 2. bataljona nije prihvatio sa motivacijom da oni bez vodiča ne može krenuti dok ne svane.⁶⁹⁾

Kad je osvanuo 11. jun, kiša je prestala, a vrijeme se razvedrilo. Jedinice brigade zatekle su se na maršu od Mrkalj klada prema Dragoš-sedlu. Neprijateljska avijacija je od svanuća otpočela sa napadima na ko

*⁶⁸⁾ Treća udarna divizija u bici na Sutjesci, »Sutjeska«, knj. 1, str. 13' Zbornik IV, knj. 14, dok. 149, primjedba 20.

*⁶⁹⁾ Bogdan Stupar, Zbor na Lučkim kolibama. »Sutjeska«, knj. 4, str. 517.

lone u maršu. Neprijateljska artiljerija tukla je vatrom iz rejonu Crvene prljage sa sjevernih obronaka Maglića. Zbog napada avijacije i artiljerije, kolone su morale zaobilaziti proplanke i skretati sa staze, što je dovelo do kidanja marševske kolone i odvajanja pojedinih grupica boraca u gustoj šumi. Neke se grupe više nikada nisu vratile u sastav svoje jedinice i u većini slučajeva su i stradale u lutanju i probijanju kroz neprijateljski obruč.

Poslije Mrkalj klada štab 1. bataljona je naišao na kurire štaba brigade koji su bataljonu pokazali put ka Dragoš-sedlu.

Iako su ih stalno ometale avijacija i artiljerija, bataljoni su, koristeći šumu, još za dana stigli na desnu obalu rijeke Sutjeske ispod kote 947 istočno od Tjentišta. Zaklonjeni gustom šumom zastali su da predahnu od napornog marša. a potom su otpočeli sa pripremama za prelaz rijeke.

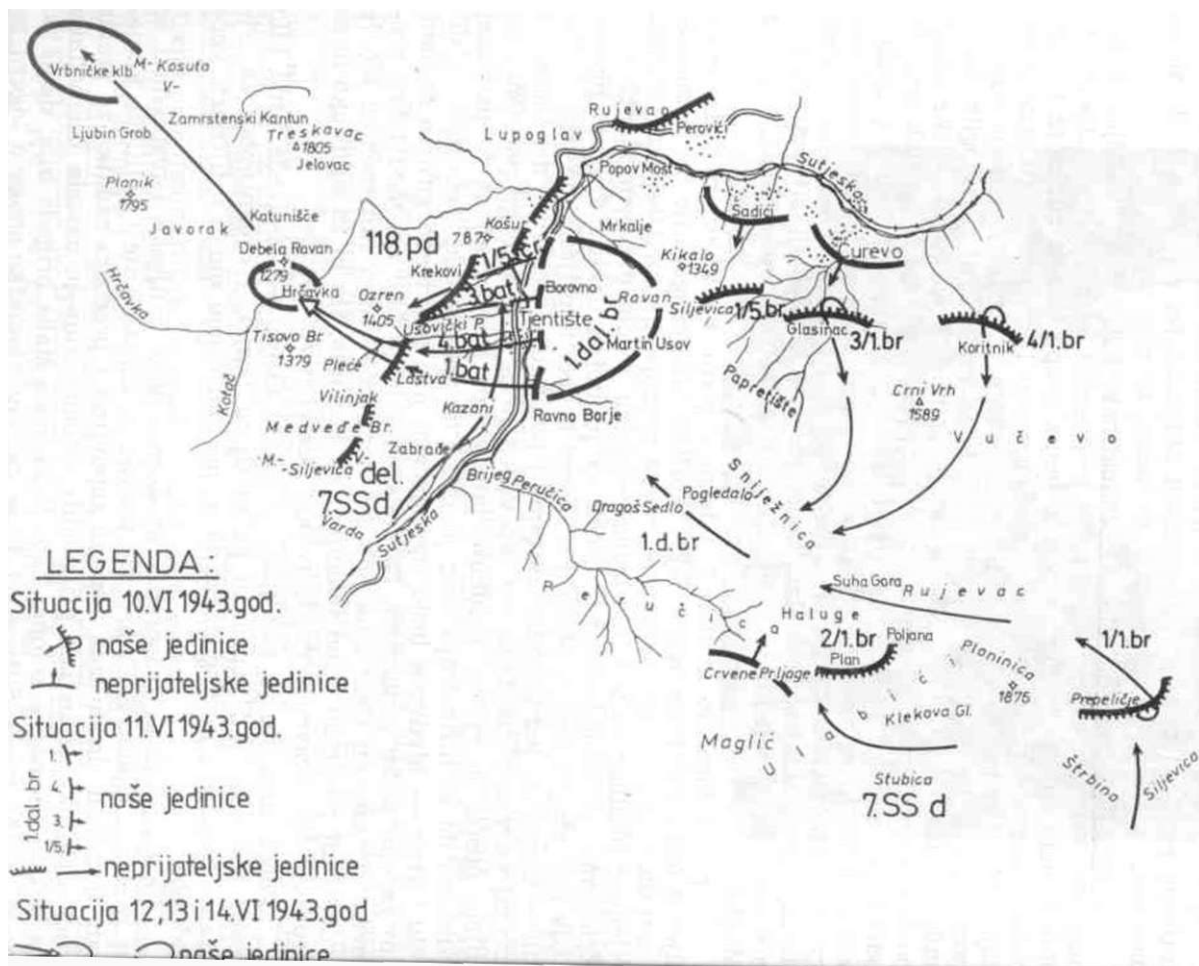
Na desnu obalu Sutjeske prispjeli su 11. juna 1. pa 3. bataljon 1. dalmatinske brigade, a na krajnjem desnom krilu 1. bataljon 5. crnogorske brigade. Drugi bataljon 1. dalmatinske brigade tog dana nije stigao do Sutjeske.

Tri bataljona 1. dalmatinske brigade i 1. bataljon 5. crnogorske brigade, prema zamisli štaba 3. divizije, predviđeni su da kao prvi ešelon predu Sutjesku i razbiju njemački logor na Tjentištu kako bi omogućili prelaz ostalim jedinicama divizije i pokretnim ranjenicima Centralne bolnice i time stvorili uslove za dalji prodor 3. divizije ka Vrbničkim kolibama i istočnoj Bosni za 1. operativnom grupom i Vrhovnim štabom. Komandovanje tim jedinicama predviđenim za prodor preko Sutjeske i obezbeđenje mostobrana na njoj lijevoj strani povjereno je štabu 1. dalmatinske brigade i starješinama koji su upućeni iz štaba 3. divizije – Božu Lazareviću – i 5. crnogorske brigade – Niku Jovićeвиću, zamjeniku komandanta i Jagošu Uskokoviću, zamjeniku političkog komesara brigade.

Iako je bataljonima bilo naredeno da prije prelaza Pive ostave teške mitraljeze, oni ih nisu ostavili, što im je bilo od velike koristi prilikom prelaska Sutjeske. Svaki bataljon je imao po dva teška mitraljeza i uz njih dovoljno municije. Komandant 1. dalmatinske brigade naredio je da se svi mitraljezi postave na pogodne položaje odakle mogu da podržavaju bataljone u prelazu preko Sutjeske, da svojom vatrom neutrališu otpor neprijatelja i njegove vatrene tačke i podrže bataljone u nastupanju. Naredeno im je takođe da ne štete municiju već kad je istroše da rastave mitraljeze i po djelovima ih razbacaju.

Na lijevoj obali dalje od rijeke primjećivali su se pokreti njemačkih vojnika, a u rejonu Tjentišta vidjeli su se šatori, što je značilo da su se tu Nijemci ulogorili. U isto vrijeme od pravca Suhe, cestom pored rijeke, nailazila je prema Tjentištu velika kolona tovarnih konja sa pratnjom koja ju je osiguravala. Po svemu sudeći to je bila komora jedne veće jedinice. Kolona se zaustavila kada je njeno čelo stiglo do Tjentišta i odmah je ljudstvo počelo da rasprema konje, podiže šatore i postavlja osiguranja.

Raspripremanje komore sa osiguranjem u rejonu Tjentišta, ispred svojih položaja, nametnulo je nepredviđenu neposrednu prepreku jedinicama 1. dalmatinske i 1. bataljona 5. crnogorske brigade za izvršenje zadatka.

To je zahtijevalo odgovarajuću izmjenu u zadacima jedinica. Forsiranjem Sutjeske morala se likvidirati komora sa osiguranjem i time je otpala mogućnost iznenađenja pri napadu na neprijateljske snage u rejonima Vilenjaka, Pleća, Ozrena, Krekova i Košura.

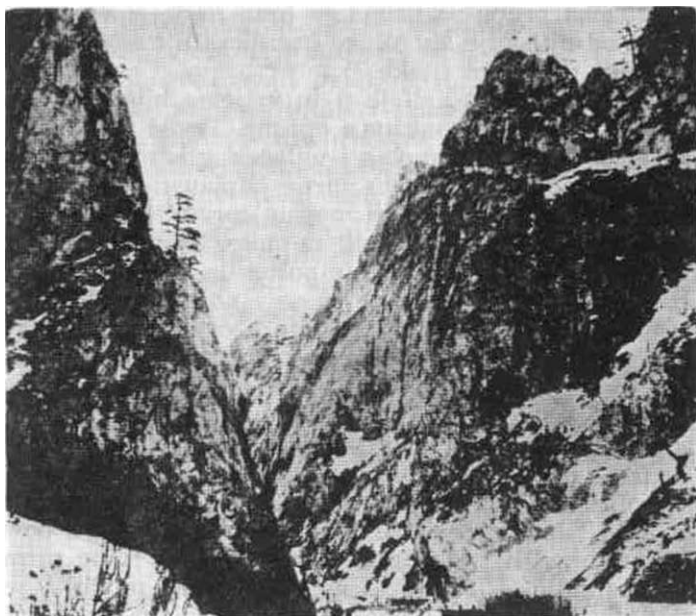
S vremena na vrijeme Nijemci su ispaljivali nasumice po neki mitraljeski rafal po šumi na desnoj obali Sutjeske, jer su vjerovali da su tu partizani, a koliko ih ima i gdje su tačno, to nisu znali.

U međuvremenu bataljoni 1. dalmatinske brigade i 1. bataljon 5. crnogorske brigade su izviđali teren i pripremali se za prelaz Sutjeske. U štab 1. dalmatinske brigade stigla je jedna grupa boraca-kurira iz 1. operativne grupe koja se probila kroz Zelengoru i kroz neprijateljske položaje. Od te grupe kurira štab brigade je saznao da se 7. divizija uspjela probiti za 1. operativnom grupom, ali da je veliki broj iznemoglih, bolesnih od tifusa i ranjenih boraca ostao na putu i da su njemačke snage posjele ključne položaje zapadno od Sutjeske. O svemu tome štab brigade odmah je izvjestio štab 3. divizije i uputivši k njima nekoliko pridošlih kurira kako bi se iz prve ruke upoznali sa situacijom kod 1. operativne grupe i njemačkim snagama zapadno od Sutjeske. Istovremeno je štab divizije izvjestio štab 1. dalmatinske brigade da neprijatelj vrši snažan pritisak na ostale jedinice 3. divizije od Cureva i Popovog Mosta, kao i od Maglića.

I pored toga što je štab 3. udarne divizije bio obavješten da se na lijevoj obali Sutjeske nalaze jake neprijateljske snage, nije bio u mogućnosti da mijenja svoju odluku o pravcu proboja iz neprijateljskog obruča. Njegove jedinice su već bile orijentisane na proboj pravcem Tjentište – Zelengora, a preorijentisanje snaga za proboj u nekom drugom pravcu tada nije moglo doći u obzir. Po svemu sudeći neprijatelj je odsjek Košur – Ozren posjeo brojnim snagama i potpuno zatvorio taj dio terena, a dio od Ozrena (kota 1405) do Medveđeg brda posjeo je grupno. Na tom dijelu posjeo je vrhove i duboke jaruge, jer je računao da će partizani pokušati da se infiltriraju kroz potoke i duboke jaruge. Zemljište na dijelu Ozren – Medveđe brdo ispresjecano je i pokriveno gustom šumom, što ga čini teško prolaznim. Za tovarna grla je bilo naročito teško prolazno. (U sastavu Centralne bolnice među pokretnim ranjenicima bio je jedan broj pokretan samo jahanjem na konjima, što bi za njih, ako bi se probijali tim pravcem, predstavljalo nesavladive teškoće).

Pored toga što je zemljište na dijelu Ozren – Medveđe brdo bilo teško prolazno, a Nijemci su ga brižljivo posjeli i organizovali za odbranu, postojala je mogućnost da se na tom dijelu mogu infiltrirati veće jedinice.

Bataljoni su se rasporedili na desnoj obali Sutjeske i pripremali se za prelazak rijeke. Štab brigade pozvao je komandante i političke komesare bataljona da im izda usmenu zapovijest i precizira zadatke za prelaz rijeke. Odluku je trebalo prilagoditi situaciji koja je nastala iznenadnim nailaskom njemačke kolone. Zato je zamisao štaba brigade bila: da se po svaku cijenu pređe Sutjeska i da se razbiju njemačke snage u logoru na Tjentištu. Po likvidiranju logora bataljoni bi trebalo da prošire napad: 3. i 4. bataljon 1. dalmatinske brigade da napadnu na odsjeku selo Krekovi – Ozren; 1. bataljon 5. crnogorske brigade Košur (kota 787), dok bi 1. bataljon 1. dalmatinske brigade vršio napad na pravcu Ploče –

Kanjon Sutjeske

Vilenjak (kota 1764). Po ovlađivanju tim položajima trebalo je čvrsto posjesti i držati lijevu obalu Sutjeske na sektoru Tjentišta, obezbjediti prebacivanje pokretnih ranjenika i ostalih dijelova divizije preko rijeke i omogućiti dalji proboj kroz Zelengoru za 1. operativnom grupom. Ako se bataljoni ne uspiju održati na predviđenim položajima, bilo je zamišljeno da se probiju prema Lučkim kolibama, gdje će se prikupiti («Zbor kod Lučkih koliba»). Prelaz Sutjeske je trebalo da otpočne u 20.30 časova 11. juna 1943. godine.⁷⁰⁾

Kada je, pred mrak, komandant brigade počeo da objašnjava zadatke bataljonima, malo niže od mjesta gdje se on nalazio čuo se lavež pasa. U isto vrijeme iz tog pravca je otvorena vatra iz mašinskih pušaka. Jedna grupa Nijemaca (oko 20–30 vojnika) sa dresiranim psima prešla je na desnu obalu Sutjeske vjerovatno radi izviđanja. Psi su otkrili u šumi prisustvo partizana. Iznenadna vatra, koja je bila sve jača, unijela je zabunu i komešanje među borcima. Komandant brigade, iako nije izdao komandantima i političkim komesarima bataljona zapovjest sa svim potrebnim pojedinostima, iznenađen rafalskom vatrom i pojavom pasa na desnoj obali Sutjeske, ne znajući kolike su snage neprijatelja, a računajući na iskustvo i zrelost komandanata i štabova bataljona u cjelini, kratko je naredio: »U svoje bataljone i na juriš preko rijeke Sutjeske, razbijte neprijatelja na Tjentištu, a zorno mjesto na Lučkim kolibama.«⁷¹⁾

Već postavljeni raspored bataljona određivao je pravce njihovog nastupanja, a napad je počeo odmah. Energičnim postupkom komandanta brigade i komandanta bataljona i ostalih starješina bataljoni su brzo sređeni

Gligo Mandić i Vlado Séekić, Prva dalmatinska, »Sutjeska«, knj. 2, str. 311
) Izjave komandanata bataljona: Bogdana Stupara, Pera Radevića i Dimitrija – Zeke Vojvodića date usmeno autorima.

Njemačka izviđačka grupa sa psima je brzo natjerana u bjekstvo preko Sutjeske i niko od njih nije živ stigao na njenu lijevu obalu. Bataljoni su odmah otpočeli sa prelazom rijeke.⁷²⁾

Sutjeska je mala rijeka, ali je u to vrijeme bila nabujala od čestih padavina i bila veoma brza, snažna i opasna. Pored toga, dno joj je jako neugodno za gaženje zbog okruglog i uglačanog kamenja po kojem su se noge klizale. Zbog toga je bilo nesigurno održavanje na nogama, a koga je voda oborila teško se bez pomoći mogao ispraviti. Da bi se lakše savladala vodena snaga borci su se hvatali za ruke. Njemačka izviđačka grupa za prelaz na desnu obalu rijeke bila je postavila žicu i dobro je pričvrstila na obe obale. Ovom žicom koristile su se i naše jedinice koje su nastupale na tom pravcu, pa i druge. Komandir 2. čete 1. bataljona Ivan Guvo, snažan i koščat momak, poznati puškomitraljezac i junak, našao je kotur žice i zategao je još jednu žicu preko rijeke, što je znatno pomoglo da se pregazi rijeka, ali se oko žice stvarala gužva, te je prijetila opasnost da grupu boraca koji su se pridržavali za žicu pokosi neprijateljski mitralješki rafal. Voda je odnijela nekoliko drugova i drugarica. Među ostalima i zamjenika političkog komesara 3. bataljona Jerka Kovačevića, snažnog i visokog momka. Jednu drugaricu je nosila Sutjeska i povremeno na površini matice pojavljivao se pramen njene kose. To je primjetila drugarica Neda Kostanjić — Franjić i malo sačekala, uhvatila je za kosu i izvukla i tako spasila da se ne udavi. Sličnih slučajeva je bilo više.

Nizvodno od mjesta prelaza bataljona 1. dalmatinske brigade rijeku je jednovremeno prešao 1. bataljon 5. crnogorske brigade. Po prelasku rijeke, bataljoni 1. dalmatinske i 1. bataljon 5. crnogorske brigade su izvršili energičan juriš na njemačku komoru i logor na lijevoj obali. U tom snažnom jurišu, u kratkoj ali žestokoj borbi, Nijemci su bili razbijeni i razbježali se iz logora na Tjentištu ka selima Krekovi i Košur, a ljudstvo komore ka Ozrenu, Vilenjaku i drugim otpornim tačkama, ostavljajući komoru, konje, šatore i sav materijal, municiju, hranu i ostalo.

Treći bataljon 1. dalmatinske i dio 1. bataljona 5. crnogorske brigade direktno su napadali na logor na Tjentištu i jurišom ga zauzeli, a 4. i 1. bataljon 1. brigade su razbili njemačku komoru na pravcu svoga dejstva.

Očito je da se Nijemci nisu nadali da će ih partizani te noći napasti, pa je 4. bataljon naišao na neke šatore u kojima su njemački vojnici spavali tako da je jedan borac povukao za čizmu iz šatora i izvukao još nerazbuđenog njemačkog vojnika. Tako je za vrlo kratko vrijeme rastjerana posada iz logora i komora.

Pored silovitog juriša jedinica 1. dalmatinske brigade i bataljona 5. crnogorske brigade, za brzo razbijanje njemačke komore i logora na Tjentištu na lijevoj obali Sutjeske značajnu ulopu odigrali su teški mitraljezi

“) »Za Prvu dalmatinsku brigadu jedina moguća solucija u ovakvoj situaciji bila je ona koju je izabrala. Ostati na desnoj obali Sutjeske još 24 časa značilo bi dati neprijatelju vremena da zaposjedne i sve one praznine koje su u njegovom rasporedu još postojale prethodne noći i da pojača opreznost... Noć 11. na 12. juna nesumljivo predstavlja poslednji momenat kada su se i ostale dvije brigade 3. divizije i pokretni ranjenici koristeći prodor 1. dalmatinske brigade možda mogle provući kroz neprijateljski raspored. To uostalom potvrđuje i sam proboj 1. dalmatinske brigade, jer se ona ipak probila iako se u početku nije orijentisala na povlačenje kroz neposjednuti prostor, nego je pokušala odlučnim napadom da otvori put za proboj pri čemu je pretrpjela znatne gubitke«. Radomir Bakić, Treća NOU divizija u sastavu jureće grupe, Sutjeska I (drugo izdanje) str. 221—222.

(8 mitraljeza) 1. dalmatinske brigade postavljeni na inicijativu štaba brigade na pogodnim mjestima na desnoj obali rijeke, koji su svojom koncentričnom vatrom podržavali bataljone pri prelazu Sutjeske i u juri na ulogorenog neprijatelja. Ubitačna i neprestana mitraljeska vatra iznadila je Nijemce, koji je nisu očekivali, pa su se od te vatre i juri boraca 1. dalmatinske brigade i 1. bataljona 5. crnogorske brigade ra- bježali. Posluga i njihovi teški mitraljezi časno su izvršili taj svoj p- slednji zadatak, jer je gotovo čitava posluga ostala u dolini Sutjeske sva vremena, zajedno sa svojim mitraljezima, koje su sa mnogo volje požrtvovanja donijeli do Sutjeske. Pored ostalih tu je poginuo i Krs Milić, vodnik mitraljeskog voda 1. bataljona 1. dalmatinske brigade četvoricom drugova. Još dok se vodila borba na lijevoj obali Sutjeske posadom i ljudstvom komore i logora na Tjentištu spuštala se tamna noć Savlađujući njemački otpor jedinice su proizvele dještva i pele se i strme strane pokrivene gustom šumom ka Ozrenu i Vilenjaku. Borci starješine 3. bataljona (sem jedne čete sa političkim komesarom bataljoni Vladom Viskićem i Bogdanom Pekom) i borci iz susjednih bataljona 5. crnogorske brigade, koji posle munjevitog naleta na njemački logor, opije postignutim uspjehom, a izglađnjeli i iscrpljeni dotadašnjim borbama savlađivanjem teškog terena u predjelu Tare i Pive, pojedinačno su pošli u potragu za hranom i municijom u logoru. Komandni kadar 3. bataljoni i dijelova sadejstvujućeg 1. bataljona ispustio je svoje borce pa nisu djelovali kao sastavni dio jedinice već kao pojedinci, ne pokazujući pri tome ni minimum opreznosti.

Njemačke snage iz sela Krekova i sa Košura koristeći tamnu noć organizovale su protivnapad pokretom i vatrom prvo na logor gdje su nalazile jedinice 3. bataljona i dio boraca sadejstvujućeg 1. bataljona; 5. crnogorske brigade a poslije i dalje. Pošto je protivnapad organizovan; svežim snagama iz neprijateljskih rezervi sa položaja, vatra je bila snježna a pokret neprijatelja energičan. Djelovi 3. bataljona i drugi borci koji su se našli u logoru imali su velike gubitke u boračkom i starješinskom sastavu. Ostaci razbijenog bataljona pomjerali su se uz strnište pošumljene padine Ozrena i Vilenjaka usmjeravajući se uz lijevu obalu Usovičkog potoka, gdje su se prikupljali i ostali do pred zorom. Ujutro 12. juna 3. bataljon je sa komandantom Perom Radovićem izbio izmet Ozrena (kota 1405) i Pleća. Nemajući vezu sa štabom brigade, našao je između neprijateljskih položaja, posjednutih brojnim njemačkim jedinicama i dobro organizovanih za odbranu i na dominantnim tačkama i potpunim pregledom. Komandant bataljona, ocjenivši dobro situaciju, poslije velikih gubitaka koje je pretrpio u logoru na Tjentištu, odlučio je da izbjegne sukob sa neprijateljem i koristeći se gustom šumom pridružio je sa bataljonom neopaženo ka Tisovom brdu, gdje se je spojio i štabom brigade i kolonom boraca koja je išla sa njima.

Po padu mraka 11. juna 1. i 4. bataljon su produžili nastupanje, prema vrhovima Pleća i Vilenjaka. Nastala je noć a njihove jedinice i zašle u gustu šumu u kojoj se nije ništa vidjelo. Borba je prekinuta pucnjava se nije nigdje čula. Išli su uz desnu obalu Usovičkog potoka, kojom se noću nije moglo kretati po strmim padinama, pa su jedinice 1. bataljona bile u šumi ispred, a jedinice 4. bataljona pozadi nemaju međusobne veze, tu su zanoćile i odmarale se.

Četvrti bataljon se kretao u pravcu kote 1349 i 12. juna ujutru izbio između Vilenjaka i Pleća. Prvi bataljon je bio na lijevom krilu brigade i ujutru je produžio u pravcu Lastve i Vilenjaka. Dvanaestog juna izbio je ispod vrha Vilenjaka i povezao se sa 4. bataljonom i četom 3. bataljona sa političkim komesarom Vladom Viskićem i Bogdanom Pekom, koji je do povratka iz bolnice Pera Radevića vršio dužnost komandanta 3. bataljona 1. dalmatinske. Štabovi 1. i 4. i čete 3. bataljona zajednički su razmotrili situaciju. Znali su da su se našli u neposrednoj blizini neprijatelja na Vilenjaku i Pleću. Od njemačkog pogleda zaklanjala ih je gusta šuma. Procijenili su da napad na jake snage neprijatelja, koji se je utvrdio na Vilenjaku i Pleću, sa bunkerima sagrađenim od zemlje i drveta i rovovima, s obzirom na stanje u bataljonima, iscrpljenost, umor i glad boraca i nedostatak municije ne bi donio nikakav uspjeh. Veza sa štabom brigade nije uspostavljena i pored obostranih pokušaja. Štabovi ta dva bataljona i dijela 3. bataljona su se dogovorili da formiraju zajednički štab. Za komandanta zajedničkog štaba određen je Dimitrije Vojvodić Zeko, komandant 4. bataljona, a za političkog komesara Vlado Viskić, politički komesar 3. bataljona. Zadatak tog štaba je bio da izvede bataljone u pravcu Lučkih koliba.

Novoizabrani štab je vodio jedinice kroz gustu šumu između Vilenjaka i Pleća u pravcu doline rijeke Hrčavke. Kretanje kroz neprijateljske položaje bilo je zbog opreznosti sporo. Da bi izbjegli susret sa neprijateljem, bataljoni su se kretali sredinom strmih padina jaruge. Istog dana pred mrak bataljoni su se preko Tisovog brda spustili u dolinu Hrčavke, gdje su zanoćili. Komandant 1. bataljona Bogdan Stupar je poslao intendanta bataljona Marka Gašpića da iz obližnjih koliba uzvodno od Milin klada nabavi nešto hrane za bataljon, ali on se brzo vratio izvještavajući ga da su te kolibe Nijemci tek napuštali.

Ujutro 13. juna bataljoni su produžili pokret stazom preko Javoroka ka Lučkim kolibama, kroz šumu koja je ličila na pravu prašumu, krećući se cik-cak da bi lakše savladali uspon i umor. Uz tu strminu su utoljavali glad i žeđ berući i jedući crijemušu koja je bila mlada i sočna, ali ljuta, slična divljem luku, zbog čega je dobar broj borac dobio grčeve u stomaku. Na Lučke kolibe su stigli u popodnevnom časovima. Na tom putu otkrila ih je neprijateljska avijacija koja je napala kolonu. Od napada aviona teško je ranjen u nogu komesar 1. čete 1. bataljona Davor Radovniković Strko, izuzetno plemenit drug i savjestan partijski radnik, kojega su svi borci čete voljeli i cijenili. Bojeći se da će u toj teškoj situaciji biti na teretu svojoj jedinici, prekratio je sam sebi život.

Štab brigade prešao je Sutjesku sa kuririma za bataljonima i zadržao se na cesti na lijevoj obali rijeke. U toku borbi na Tjentištu imao je kontrolu nad bataljonima. Kad je pala noć, a bataljoni zašli u šumu, štab se sklonio u korito Usovičkog potoka. Od tog vremena izgubio je vezu sa bataljonima i štabom divizije. Štabu divizije je slao kurire sa izvještajima, ali se oni nisu vraćali.⁷³) Pucnjave nije bilo – da bi se moglo odrediti gdje se bataljoni nalaze.

M) »U toku noći 11/12. juna štab 3. divizije poslao je druga Boža Lazarevića da uspostavi vezu sa štabom 1. dalmatinske brigade. On je pronašao štab 1. dalmatinske koji je pripremio izvještaj... a sadržavao je stanje i situaciju – brigade... Ja sam uspio da pređem Sutjesku i u zoru 12. juna lično sam predao izvještaj komandantu 3. divizije Savi Kovačeviću u prisustvu politkomesara Radomira Babića

Zemljište ispresijecano dubokim jarugama kanalisalo je i usmjeno vaio pokrete bataljona, i ujedno ih odvajalo. Pogotovo što je bila tamna noć, a zemljište pokriveno gustom šumom, zbog čega je bilo otežano gotovo nemoguće održavanje veze između bataljona. Stab brigade, po što nije imao vezu sa štabovima bataljona, nije mogao ni uticati na njihov rad, kao što nije mogao ni štab 3. divizije uticati na rad štaba 1. dalmatinske brigade. Sve je to negativno uticalo na ishod borbe i probijanje jedinica iz okruženja.⁷⁴⁾

Poslije razbijanja neprijatelja na Tjentištu, komandir 1. čete 1. bataljona Vaso Đapić vratio se na desnu obalu Sutjeske da prikupi bore svoje čete koji su zaostali. Na putu prema dolini Sutjeske, u rejon Mrkalj klade, neprijateljska artiljerijska vatra je prekinula četnu kolonu. Zadnji djelovi skrenuli su sa staze i zalutali. Nikada nisu stigli svoju četu. Komandir je naišao na dio komore i pozvao ih da krenu preko rijeke, za bataljonima, ali su to mnogi odbili. Tu se našao jeda kurir štaba brigade, koji je Đapića doveo u štab. Komandant brigade Gligo Mandić naredio mu je da prikupi zaostale borce u rejonu južna djela Tjentišta. Do pred zoru Đapić je uspio da prikupi veću grupu boraca, možda više od stotinu. Od prikupljenih boraca pred zoru štab brigade je formirao kolonu i krenuo za bataljonima pravcem između Ozrena i Pleća i dalje preko Tisovog brda, gdje im se priključio 3. bataljon sa komandantom Perom Radevićem. Po prelazu rijeke Hrvati kolona je zanoćila i u jutro 13. juna produžila prema Lučkim kolibama. Na tom putu štab brigade je naišao na dio 1. bataljona 5. crnogorske brigade. U rejonu Lučkih koliba kolona sa štabom brigade i djelom 1. bataljona 5. crnogorske brigade, sastala se sa 1. i 4. bataljonom, četom 1. bataljona i dijelom komore i saniteta brigade, dok je drugi dio komore i saniteta ostao na desnoj obali Sutjeske.

Na Lučkim kolibama se prikupila 1. dalmatinska brigada – 1. i 3. bataljon i djelovi prištabskih jedinica na čelu sa štabom brigade – i dio 1. bataljona 5. crnogorske brigade. Drugi bataljon 1. dalmatinske brigade je zadržan pod komandom štaba 5. crnogorske brigade na desnoj obali Sutjeske. Brigada se našla okupljena, ali brojno oslabljena. Zajednički je razmotreno izvršenje zadataka bataljona – po prelasku Sutjeske i njihovog kretanja do Lučkih koliba. Ocijenjeno je da su štabovi bataljona u situaciji u kakvoj su se nalazili učinili najviše što su mogli – posebno poslije protivudara. Svaka druga odluka bi ih dovela u još težu situaciju i veće gubitke. Konstatovano je da su ostale snage 3. divizije i pokretni ranjenici morali biti bliže jedinicama 1. dalmatinske brigade i odmah krenuti za njom preko Sutjeske.

Ovakvim postupkom štabova bataljona brigada je u najvećem stepenu čuvala svoju živu snagu i ostala organizovano povezana (bez 2. bataljona

i načelnika štaba Rudolfa Primorca. Tim izvještajem štab brigade je obavijestio štab divizije da je 1. dalmatinska brigada pretrpjela velike gubitke pri njemačkom protivnapadu na Tjentištu i nije u stanju da obezbijedi mostobran na lijevoj obali Sutjeske za prihvat ostalih snaga divizije i ranjenika«. Novo Matunović, *Od Pive do Sutjeske*, Zbornik Sutjeska IV, str. 601–607, VIZ, Beograd, 1980.

“) Radovan Vukanović kaže o 1. dalmatinskoj brigadi: »Ona je bila prisiljena neprijateljskim protivnapadom da se provlači. Provlačila se je nakon što je pobjegla po bataljonima i četama zapadno od Tjentišta kroz Zelengoru u pravcu Hrvati – Vrbničkih koliba« (Treća divizija u bici na Sutjesci, Neretva – Sutjeska 1943, Zbornik radova, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1969, str. 135–142).

ljona). Iako se povlačila po bataljonima i četama ona je ipak prikupila u rejonu Lučkih koliba svoja tri bataljona i prištapske djelove i nastavila pokret prema Vrhovnom štabu. Predah u rejonu Lučkih koliba iskorišten je za odmor i moguću ishranu kao i za upoznavanje sa stanjem u jedinicama. Sređivane su jedinice za nastavak pokreta prema Vrbničkim kolibama.

Noću između 13. i 14. juna brigada je krenula u rejon Vrbničkih koliba, gdje se nalazio drugi dio 1. bataljona 5. crnogorske brigade, sa kojima je bio zamjenik komandanta 5. crnogorske brigade Niko Jovičević i zamjenik političkog komesara Jagoš Uskoković. Tu je održan sastanak proširenog štaba 1. dalmatinske i 5. crnogorske brigade (a bili su prisutni i štabovi bataljona i Božo Lazarević iz štaba 3. divizije), na kojem je razmatrano o daljem pokretu za 1. operativnom grupom i Vrhovnim štabom u istočnu Bosnu. Pri tome je odlučeno da bi cestu Kalinovik – Foča trebalo preći tamo gdje su najmanji izgledi nailaska na neprijatelja (pravcem Konjske vode – Dobre vode – Sijerča). Zaključeno je takođe – da se pri daljnjem kretanju ka Vrhovnom štabu ne smije dozvoliti nikakvo skretanje bilo pojedinaca, grupa ili jedinica. Na održanim sastancima komunista i na sastancima po bataljonima svih boraca i starješina te odluke o daljem kretanju i mjerama pri tome odobrene su i prihvaćene kao najcjelishodnije u ovoj situaciji.

U toku 14. juna pristizu nove veće grupe boraca 5. crnogorske i 3. sandžačke brigade sa političkim komesarom 5. crnogorske brigade, Dragišom Ivanovićem, i velikim brojem lakših ranjenika i iznemoglih boraca.

Pristigli borci i rukovodioci 5. crnogorske i 3. sandžačke brigade obavijestili su štab 1. dalmatinske i članove štaba 5. crnogorske brigade o velikim žrtvama starješina i boraca 3. divizije na Sutjesci, što je primljeno sa velikim bolom.

Drugi bataljon 1. dalmatinske brigade ostao je u rejonu Suhe gore – Haluge i stavljen je pod komandu štaba 5. crnogorske brigade. Štab 5. crnogorske brigade pri prelasku ostalih jedinica 3. divizije preko Sutjeske obrazovao je prethodnicu sa tri bataljona: 2. bataljon 1. dalmatinske brigade, Mostarski bataljon 10. hercegovačke i 2. bataljon 5. crnogorske (tri bataljona iz tri brigade). Ta prethodnica je imala zadatak da u toku noći 12/13. juna pređe Sutjesku i da izbije na liniju Košur – Krekovi – Ozren na lijevoj obali Sutjeske i obezbijedi prelaz ranjenika i ostalih dijelova 3. divizije preko rijeke i dalji proboj kroz Zelengoru.

Ova prethodnica je noću 12/13. uspješno prešla Sutjesku i u jutarnjim časovima počela napad na neprijateljske položaje na Krekovima i Košuru. Drugi bataljon 1. dalmatinske napadao je neprijatelja u Krekovima, desno od njega Mostarski bataljon 10. hercegovačke brigade a lijevo 2. bataljon 5. crnogorske brigade. Neprijatelj je odmah odgovorio jakom minobacačkom i mitraljeskom vatrom koja je bila unaprijed pripremljena i ubitačna. Pored svih pokušaja i žrtava da se ovlada tim položajima, neprijatelj se održao na Košuru i Krekovima. uvođenjem rezervi.

U ovoj krvavoj smjeni juriša i protivjuriša poginuo je i komandant 3. divizije, drug Savo Kovačević, i brojne druge starješine. Poprište ovih krvavih borbi ispred Krekova i Košura bilo je pokriveno mrtvima i ranjenima.

Drugi bataljon 1. dalmatinske brigade u toj borbi imao je vrlo velike gubitke, i ono ljudstvo koje je poslije neuspješnih juriša ostalo u bataljonu pomjerilo se ulijevo prema Ozrenu da bi pokušalo napraviti proboj u tom pravcu. Kada u tom nisu uspjeli, mnogi borci su pokušali da se u grupama probiju prema Crnoj Gori. Grupa u kojoj su bili i borci 2. bataljona uspjela je da 15. juna prede Sutjesku između Tjentišta i Suhe i izbije u rejon Cavlova vrela – a 16. juna, nakon kraćeg odmora, u selo Izgore. U ovom selu grupa je napadnuta od Nijemaca i razbijena. Tada je došlo do novog razdvajanja. Jedna manja grupa boraca 2. bataljona se probila u Hercegovinu, a druga je pokušala da se probije prema Dalmaciji – od koje je malo ko uspio da stigne. Grupa boraca i starješina 2. bataljona koja se probila u Hercegovinu uključila se u 10. hercegovačku brigadu a kasnije u sastav 3. bataljona 1. dalmatinske, pošto se ovaj bataljon odvojio od brigade prilikom prelaska pruge Sarajevo – Višegrad – odatle preko Kalinovika stigao u Hercegovinu i uključio se u 10. hercegovačku brigadu.

Tako je poslije bitke na Sutjesci, gdje je pretrpio veoma velike gubitke, ovim posljednjim razdvajanjem 2. bataljon kao jedinica 1. dalmatinske prestao da postoji.

U popisu poginulih Dalmatinaca u toku 5. ofanzive koji je pripremio pukovnik Viktor Kučan iznosi se da je iz 1. dalmatinske brigade poginulo 577 drugova i drugarica.")

U toku priprema za dalji pokret izvršene su popune jedinica i njihovo organizovanje po principu da svaki bataljon bude ravnomjerno popunjen da može što uspješnije izvršiti pokret kao samostalna kolona i da se može što spremnije suprotstaviti neprijatelju.

Tada se grupa boraca 3. sandžacke brigade u jačini jedne čete porijeklom iz Bosanske krajine opredijelila da uđe u 1. dalmatinsku brigadu, Obje brigade, 1. dalmatinska i 5. crnogorska, kretale su se u istom pravcu, prema odlukama koje su sporazumno donosili oba štaba brigade.

POKRET ZA ISTOČNU BOSNU

Poslije podne 15. juna brigade su izvršile pokret iz rejona Vrbničkih koliba. U toku noći između 15. i 16. juna brigade su prešle cestu Kalinovik – Foča. Nakon dužeg vremena stigle su na prostoriju gdje se moglo doći do hrane. Intendanti su po okolnim selima prikupili izvjesnu količinu hrane, što je bilo od velikog značaja za iznemogle i izgladnjele borce. Na čitavom tome maršu štabovi brigada su nastojali da usmjere pokret jedinica kako bi izbjegli sukob sa neprijateljem, pa je za kretanje korišćeno zemljište pokriveno šumom, potoci i jaruge. Međutim jedinice brigada ipak su primijetile neprijatelja u rejonu Dobro polje pa je radi obezbjeđenja isturen 1. bataljon 1. dalmatinske brigade. U tri

) Viktor Kučan »Sutjeska dolina heroja«, str. 199–225. Poimenično se iznosi za svakog borca iz kojeg je bataljona, i to iz 1. bataljona 80 poginulih iz 2. bataljona 77, iz 3. 87 i 4. 56, što je ukupno 300 drugova i drugarica, a za ostale 277 pored imena i prezimena stoji da je iz 1. dalmatinske brigade. Tu su sigurno ranjenici 1 bolesnic iz Centralne i divizijske bolnice koji su stradali, drugovi i drugarice koji su raspoređeni u 1. dalmatinsku brigadu poslije rasformiranja 9. divizije a bili su bolesni iznemogli ili ranejni i nikad nisu ni stigli u 1. dalmatinsku brigadu.

nutku kad su se prednji djelovi bataljona kretali kroz selo Sijerče ka koti 1313 (Božur) posljednji njemački dijelovi su napuštali tu kotu, prikupljali se na cesti, ukrcavali se na kamione i odlazili. Zatim su brigade produžile marš i izbile na prostoriju sela: Mrežnica, Mazlin, Jabuka, gdje su ostale na odmoru do 18. juna. U tim selima prikupljeno je dovoljno hrane i ishrana je poboljšana. Poslije boljih obroka među jedinicama se već osjetila živost. Taj dvodnevni odmor dobro je došao svim borcima i starješinama da se odmore, i još bolje srede i pripreme za dalje pokrete.

Osamnaestog juna sve jedinice su izvršile pokret preko Jahorine prema pruzi Sarajevo – Višegrad. Na tom putu brigade su naišle na prvu vezu sa dijelovima 1. operativne grupe. Od njih su štabovi brigade saznali da je tim pravcem prošla glavnina sa Vrhovnim štabom. Tu vijest su borci oduševljeno primili, jer su bili sigurni da je prošlo ono najgore. Sutradan su jedinice naišle na kurire Vrhovnog štaba u rejonu Saračevog polja. Kuriri su obavjestili štab brigade da je Vrhovni štab u toku pretprošle noći sa dijelovima 2. proleterske divizije prešao prugu Sarajevo – Višegrad u rejonu željezničke stanice Stambolčići i da se još uvijek na tom mjestu prebacuju dijelovi te divizije a da 1. proleterska divizija prelazi prugu u rejonu sela Sjetlina. Na osnovu tih podataka odlučeno je da sve jedinice, osim 3. bataljona 1. dalmatinske brigade, pređu prugu Sarajevo – Višegrad u rejonu željezničke stanice Stambolčić. Treći bataljon dobio je zadatak da se poveže sa jedinicama 1. proleterske divizije u rejonu sela Sjetline i da obezbjedi sa te strane prebacivanje preko pruge glavninu brigada, a zatim da se i sam prebaci preko pruge. Glavnina brigada prešla je prugu u rejonu željezničke stanice Stambolčići bez smetnji i produžila pokret u pravcu sela Bogovići. Treći bataljon 1. dalmatinske brigade naišao je na otpor neprijatelja prilikom pokušaja prelaza pruge u rejonu sela Sjetline i nije uspio preći.

Treći bataljon 1. dalmatinske brigade povezao se sa 4. bataljonom 5. crnogorske brigade u rejonu Hajdučka česma. Štabovi tih bataljona donijeli su sporazumno odluku da krenu prema Hercegovini i da od ta dva bataljona formiraju grupu bataljona pod jedinstvenom komandom. Za komandanta grupe određen je Pero Radević, komandant 3. bataljona 1. dalmatinske, a za komesara Dušan Vuković, politički komesar 4. bataljona 5. crnogorske brigade. Pravac kretanja određen je preko Jahorine. Na putu za Hercegovinu vodili su borbe sa seoskom ustaškom milicijom. Po pristizanju u Hercegovinu, grupa bataljona je rasformirana. Četvrti bataljon 5. crnogorske brigade produžio je pokret za Crnu Goru a 3. bataljon 1. dalmatinske brigade ušao je u sastav 10. hercegovačke brigade, gdje je i ostao.⁷⁶⁾

“) Naređenje načelnika Vrhovnog štaba NOV i POJ od 24. oktobra 1943. godine dostavljeno štabu 10. hercegovačke brigade da 3. bataljon 1. dalmatinske NOU brigade uputi štabu 8. korpusa NOVJ (Zbornik II, knj. 10, dok. 204, primedba br. 2) »Riječ je o 3. bataljonu 1. dalmatinske NOU brigade. Taj bataljon je bio odsečen noću 18/19. juna 1943. godine u rejonu Sjetline u trenutku kada je 1. dalmatinska NOU brigada, probijajući se prema operativnoj grupi divizija Vrhovnog štaba, prelazila komunikaciju Sarajevo – Višegrad. Bataljon se 19. juna povezao sa 4. bataljonom 5. crnogorske brigade, koja je tog dana, u rejonu Hajdučke česme (blizu Sjetline) takođe bio odsečen od svoje brigade. Na zajedničkom savjetovanju bataljonskili štabova, 19. juna formirana je grupa bataljona, s komandantom 3. i političkim komesarom 4. bataljona kao Štabom grupe, umesto da pokuša prodor u pravcu operativne grupe, na nekom slabije posrednutom odseku komunikacije, doneo

Nakon odvajanja 3. bataljona, o njemu se i dalje vodilo računa je se vjerovalo u njegov povratak u sastav brigade. Mjesto 3. bataljon, ostalo je upražnjeno sve do 20. januara 1944. godine, kada je naredbor štaba 26. divizije, umjesto ranijeg, 3. bataljona u sastav 1. dalmatinsk brigade uključen 1. bataljon 3. dalmatinske brigade 9. dalmatinske divi zije. Taj bataljon se nalazio u sastavu 1. dalmatinske brigade dva mjesec prije ove naredbe.

Dvadesetog juna po dolasku u rejon sela Bogovići, jedinice 1. dal matinske i 5. crnogorske brigade povezuju se sa jedinicama 1. operativn grupe kao i sa Vrhovnim štabom. Istog dana vrhovni komandant Josi; Broz Tito, u prisustvu ostalih članova Vrhovnog štaba, primio je štai 1. dalmatinske brigade sa komesarom 5. crnogorske brigade. Oni su re ferisali Vrhovnom komandantu o svemu što se je zbivalo sa 3. divizijon i Centralnom bolnicom. Pored toga upoznali su ga sa stanjem svojii jedinica – kao i njihovom borbenom spremnošću za izvršenje zadatakć

Drug Tito, duboko dirnut svim što se zbivalo sa 3. divizijom i ra njenicima, tada je uz ostalo rekao: »Oni su (misleći u prvom redu n; 1. dalmatinsku brigadu) u situaciji u kojoj su se nalazili – preduzeli on što je bilo moguće i opravdano«.

S obzirom na stanje u jedinicama 1. dalmatinske i 5. crnogorske drug Tito je naredio da se borci odmire i nahrane i rekao da će u svor daljem kretanju biti u sastavu 1. operativne grupe, koja je neposredn pod komandom Vrhovnog štaba.

Iz rejona sela Bogovići 1. dalmatinska brigada je produžila pokre preko Romanije i 24. juna izbila u rejon sela Dugandžići, južno od oiovz Istog dana brigada je dobila zadatak da u toku noći između 24. i 25. jun likvidira ustaško uporište u selu Olovske Luke. To neprijateljsko upori šte branila je grupa ustaša i ustaška milicija. Po padu mraka bataljon su krenuli u napad i u prvom naletu, uz slab otpor neprijatelja, oslobo dili Olovske Luke. Iste noći jedinice 2. proleterske divizije oslobodile si Olovo. Poslije toga brigada se razmjestila u rejonu sela Rijeka – Mi lankovići, gdje je ostala na odmoru i oporavku nekoliko dana. Ovo je bi prvi odmor sa nešto obilnijom ishranom od početka pete neprijateljsk ofanzive. Obilniji obrok poslije dugog gladovanja nije ostao bez posle dica. Gotovo da su svi borci oboleli od stomaćnih grčeva, ali je sve dobr prošlo, jer za vrijeme odmora jedinica neprijatelj ih nije uznemiravac

Iz rejona gdje se brigada odmarala upućena je jedna desetina bo raca u selo Mangulica da prikupi hranu za potrebe brigade. Desetina ko jom je rukovodio Oskar Lučev Šaša, krenula je rano ujutro i u toku dan prikupila izvjesnu količinu namirnica i uputila u brigadu. Seljaci to; sela slatkorječivo su obećavali da će u toku noći prikupiti veće količin hrane. To je navelo rukovodioca desetine da sa svojim ljudima zanoći

je odluku da se bataljoni vrate i povežu sa 10. hercegovačkom NOU brigadom ¹ Hercegovini.

Po dolasku u Hercegovinu i povezivanjem sa Štabom 10. hercegovačke briga de, grupa bataljona je rasformirana, pa je 3. bataljon 1. dalmatinske brigade zadr žan u Hercegovini pod komandom štaba 10. hercegovačke brigade, a 4. bataljon ! crnogorske brigade upućen u Crnu Goru, sa zadatkom da se tamo stavi na raspo laganje delegatu Vrhovnog štaba Ivanu Milutinoviću«.

(Original, pisan mastilom. ćirilicom, nalazi se u Arhivi Vojnoistorijskog insti tuta k. 39¹.. ree. br. *>n-12>

selu, mada je imao zadatak da se istog dana vrati u brigadu. U toku noći seljaci su izvijestili ustaše i žandarme (a i sami su bili naoružani) da se u selu nalazi grupa partizana. Zandarmi i ustaše su blokirali selo i postavili zasjedu na izlazu kud je desetina trebalo da se vrati u brigadu. Ujutro je otpočela borba. Borci su pružali žestok otpor. Od oružja su imali puške i jedan puškomitraljez. U neravnopravnoj borbi uspjeli su da se izvuku iz sela, ali su naišli na zasjedu koja ih je razbila. Poginulo je nekoliko boraca, pored ostalih i komandir voda 1. čete 1. bataljona, Nikola Bogovac, iz sela Laktac – Sinj, puškomitraljezac D Mitar Viničić, iz sela Laktac – Sinj, i Branko Zagorac iz Koljana, borac-kurir. Dva borca iz te desetine uspjela su da se izvuku i izvjeste štab brigade šta se desilo. Slijedećeg dana brigada je izvršila akciju na selo, ali su seljaci

Vladimir Nazor, poslije pete neprijateljske ofanzive, 1943.

pobjegli. Nađeni su izginuli borci i tu su i sahranjeni. Saša je nađen teško ranjen, ukazana mu je pomoć u bolnici, ali je na putu podlegao ranama.

Nakon oslobođenja Kladnja Vrhovni štab formira posebnu operativnu grupu za djestva u dolini rijeke Krivaje.⁷⁷⁾ »U sastav te operativne grupe zvane Krivajska grupa su određene 4. crnogorska proleterska, 1. dalmatinska i 5. crnogorska brigada kojom je rukovodio poseban štab u koji su ušli Radovan Vukanović kao komandant i Božo Lazarević kao načelnik«.

⁷⁷⁾ Naređenje Vrhovnog komandanta od 7. jula 1943. godine, Zbornik II, knj. 10. dok. 25.

Pred tom operativnom grupom su postavljeni zadaci:

- »– da uništi industrijsku prugu Zavidovići – Olovo,
- da suzbije ustašku i okupatorsku vlast,
- da uništava rudnik i druge industrijske objekte,
- da mobiliše ljudstvo i popuni jedinice i uspostavi narodnu vlast,
- da u sadejstvu sa 2. proleterskom divizijom uništi četnike na Ozrenu, i
- da razbije ustašku seosku miliciju.«⁷⁸⁾)

U međurječju Krivaje i Spreče ustaško-domobranske snage i ustaška milicija su držale manje garnizone. Na tom prostoru je djelovao Ozrenski četnički odred, koji je imao u svom sastavu sedam bataljona. Te četničke snage su bazirane na planini Ozren. Kada se grupa divizija NOV sa Vrhovnim štabom probila u istočnu Bosnu, neprijatelj je, pored četničkih i ustaško-domobranskih snaga koje su se već nalazile na tom području, orijentisao prema snagama NOV još svoje dvije divizije: 369. legionarsku i 7. SS diviziju »Princ Eugen«.

Snage NOV pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, poslije proboja iz obruča pete neprijateljske ofanzive, krajem juna mjeseca, razvile su ofanzivna dejstva radi razbijanja neprijateljskih jedinica u istočnoj Bosni. Pored 1, 2. i 7. divizije, u istočnu Bosnu su izbili i dijelovi 3. divizije, to jest dijelovi 1. dalmatinske i 5. crnogorske brigade. Druga proleterska divizija je poslije oslobođenja Olova i Klادنja nastavila ofanzivna dejstva na prostoriji između rijeka Krivaje i Spreče. Pod komandu štaba divizije stavljena je i operativna grupa »Krivaja«.

Bataljoni 1. dalmatinske brigade, poslije kraćeg oporavka, krenuli su u akciju na rušenje pruge niz dolinu rijeke Krivaje. Šestog jula, štab brigade se prebacio iz sela Milankovići u rejon sela Kamensko, a bataljoni su nastavili sa rušenjem željezničke pruge, stanica, staničnih uređaja, propusta i mostova. Istovremeno su čistili sela od ustaške milicije i četnika. Milicija se povlačila u pravcu Zavidovića, bez jačeg otpora a četnici u pravcu Ozrena. Istovremeno radi obezbjeđenja od pravca Gornje Rijeke,⁷⁹⁾ 7. jula, upućena je jedna četa 1. bataljona na lijevu obalu rijeke Krivaje u rejon sela Donja Vijaka. Kada je četa stigla tamo, od pravca Vareša je izbila jedna neprijateljska jedinica u rejon sela Gornja Vijaka. To je bio jedan bataljon iz sastava 369. legionarske divizije. Zbog toga se ova četa povukla na desnu obalu Krivaje.

Pristizanje neprijateljskih snaga u rejon sela Vijake je bilo u vezi sa pripremanja ove njemačke divizije, ustaško-domobranskih snaga i četničkog Ozrenskog odreda za napad na jedinice 2. proleterske divizije na Ozrenu i dolini Krivaje. U vremenu od 10. do 15. jula vodile su se žestoke borbe protiv tih neprijateljskih snaga na prostoru sela Gornje i Donje Brijesnice. U borbama su učestvovala i jedinice operativne grupe »Krivaja«. Štab divizije je naredio jedinicama 2. divizije i grupi »Krivaja« da pređu u protunapad. Petnaestog jula divizija je krenula u protivnapad i u oštrim borbama uspjela da odbaci četnike na Ozren. Poslije povlačenja četnici su posjeli položaje na liniji: selo Brezici – Kraljica (kota 884) – Ozrenski manastir.

⁷⁸⁾ Zbornik IV, knj. 15, dok. 38, primjedba br. 2.

⁷⁹⁾ Naređenje Vrhovnog komandanta od 5. jula 1943. god. štabu 7. NOU divizije (Zbornik II, knj. 10, dok. 21).

Radi daljnjeg gonjenja i razbijanja četničkog Ozrenskog odreda štab divizije formirao je tri napadne kolone. Lijeva napadna kolona sastava: 1. dalmatinska i dva bataljona 2. dalmatinske brigade, pod komandom štaba 1. dalmatinske brigade, prikupila se u rejonu Omerova voda, odakle je krenula u napad pravcem sela Bukovica — Brezici. Zadatak kolone je bio razbiti četničke snage u rejonu Brezica. Srednju kolonu sačinjavala je 4. proleterska crnogorska brigada. Njen zadatak je bio da napada na pravcu Rudine — selo Mičijevići — Stanovi — Kraljica (kota 884) i da ovlada grebenom Kraljice. Desna kolona, 2. proleterska brigada, napadala je na pravcu Ozren - Ozrenski manastir, sa zadatkom da ovlada manastirom. U zaštitnici su bili djelovi 5. crnogorske i dva bataljona 2. dalmatinske brigade. Oni su posjeli položaj na Podsjelovom brdu i Sjenokosu (kota 643), sa zadatkom da zatvore pravac Borik — Pašini Konaci i obezbijede pozadinske dijelove i bolnicu.

U toku 15. jula sve tri kolone vodile su oštre borbe protiv Ozrenskog četničkog odreda. Odlučnim i brzim napadom lijeva napadna kolona uspjela je da razbije otpor četnika u rejonu Brezica i da ovlada tim selom. U toku toga dana 4. proleterska brigada ovladala je Kraljicom (kota 884), a 2. proleterska brigada Ozrenskim manastirom. Pošto su pretrpjeli osjetne gubitke, četnici su se razbježali prema Maglaju, Doboju i u selo Boljanići na pruzi Tuzla — Doboj. Da bi se spasli od potpunog poraza, bježali su pod okrilje okupatora, a on ih je ponovo ubacivao u borbu protiv partizana, naročito u pozadinu i na bokove jedinica NOV. Štabovi okupatorskih jedinica su od četnika zahtjevali da budu stalno aktivni u borbi protiv partizana.

Poslije razbijanja četničkih snaga na Ozrenu dio četnika se povukao u rejon sela Boljanić, u dolini Spreče, u blizinu ustaško-domobranskih uporišta na željezničkoj pruzi Doboj — Tuzla, čiju posadu su sačinjavali domobranski željeznički bataljon i vodovi i čete DOMDO pukovnije.

Na željezničkoj stanici u selu Mirićina nalazio se jedan vod domobrana i oko 30 pripadnika DOMDO pukovnije, a u Bosanskom Petrovom Selu oko 250 domobrana. Jedinice sličnog brojnog stanja nalazile su se na željezničkoj stanici Karanovac, a u stanici Boljanići oko 106 domobrana. Trenutna situacija pružala je povoljne uslove za napad na neprijateljska uporišta i rušenje željezničke saobraćajnice u dolini rijeke Spreče. Na osnovu tih podataka štab 2. proleterske divizije donio je odluku da produži napad sa ranije dostignute linije i brzim i energičnim naletom likvidira ta neprijateljska uporišta, poruši željezničku prugu, popali stanične zgrade, minira skretnice i mostove.

Plan izvođenja ove akcije je bio slijedeći: desna napadna kolona, 2. proleterska brigada, produžava napad iz rejona Ozren — manastir u pravcu željezničke stanice Mirićina, srednja kolona, 4. proleterska crnogorska brigada, napada iz rejona Kraljica (kota 884) u pravcu Bosanskog Petrovog Sela. Obje kolone su dobile zadatak da likvidiraju neprijateljske posade u tim željezničkim stanicama.

Lijeva kolona. 1. dalmatinska brigada, sa svoja dva bataljona trebalo je da obezbijedi napad od intervencije neprijatelja iz pravca od Doboja. Ona je trebalo da poruši željezničku prugu, postavi zasjedu i onemogući prolaz oklopnog voza od Doboja prema Bosanskom Petrovom Selu. Prvi bataljon brigade nastupa iz rejona sela Brezici preko Ozrena na pravcu

Volujak — Ivanovići — Stražica (kota 379) — Međaši. Zadatak bataljona je bio da odmah po izbijanju u rejon Međaši, Veliki brijeg, presječe željezničku prugu i postavi zasjedu na Velikom brijegu (kota 214). Četvrti bataljon brigade produžava napad, takođe iz rejona sela Brezici na pravcu Velike i Male Ostravice prema selima Boljanić i Karanovac. Zadatak bataljona je bio da demonstrira napad na Boljanić i Karanovac, a po izbijanju na prugu, odmah da otpočne sa njenim rušenjem, naročito da obrati pažnju na miniranje skretnica i mostova. Radi izvršenja postavljenog zadatka, bataljoni su morali dještvoovati brzo i energično.

Početak napada određen je za 17. jul u 22 časa. U toku noći između 17. i 18. jula 2. i 4. proleterska brigada likvidirale su neprijateljske posade u stanicama Miričina i Bosansko Petrovo Selo.

Bataljoni 1. dalmatinske brigade, pored vršenja obezbjeđenja od pravca Doboja porušili su nekoliko kilometara željezničke pruge i minirali skretnice i mostove na pruzi. Bataljon koji je demonstrirao napad protiv četnika u selu Boljanići i na domobranske snage u željezničkoj stanici Karanovac uspio je da prikuje neprijateljske snage u tim uporištima. U ovoj akciji jedinice 2. proleterske divizije i dijelovi Operativne grupe »Krivaja«, pored likvidiranja neprijateljskih posada, spalile su i uništile željezničke stanice Miričina i Bosansko Petrovo Selo i porušile oko 15 km željezničke pruge od stanice Boljanić do stanice Miričina.⁵⁰⁾

Po izvršenom zadatku, u toku 18. jula, jedinice Divizije i dijelovi Operativne grupe »Krivaja« vratile su se na prostoriju: bataljoni Prve dalmatinske brigade u rejon sela Brezici i Kraljica; 4. proleterska crnogorska brigada u rejon sela Vasiljevci i Mičijevići; 2. proleterska brigada u rejon sela Tumare i Donja Brijesnica; 2. dalmatinska i 5. crnogorska brigada nalazile su se u rejonima sela Seona i Podsjelova brda kao zaštitnica.

Akcijom jedinica 2. proleterske divizije i Operativne grupe »Krivaja« Ozrenski četnički odred je bio razbijen, ali ne i potučen, jer su se četnici povukli pod okrilje okupatora. Moglo se očekivati njihovo ponovno prikupljanje na sjevernim i sjeverozapadnim padinama Ozrena i napadi na partizanske snage koje su se nalazile na prostoriji između Ozrena i rijeke Krivaje. Četnici su nastojali da u saradnji sa štabom 369. legionarske divizije i planskim koordiniranjem operacija potisnu jedinice NOV sa tog područja.

U vezi sa direktivom Vrhovnog štaba, štab 2. proleterske divizije planirao je čišćenje Ozrena od četnika sa ciljem stvaranja partizanske baze na ovoj planini. Stvaranje partizanske baze na Ozrenu i formiranje partizanskog odreda od domaćeg stanovništva bilo bi od velikog značaja, jer bi vojno-političkim akcijama uticali na stanovništvo na širem području Ozrena. Takvim akcijama bio bi potiskivan četnički uticaj.

Operativni plan štaba divizije 20–22. jula bio je:

Prva dalmatinska i bataljon 2. dalmatinske brigade imali su zadatak da brzom akcijom iz rejona sela Brezici, ovlada Velikom i Malim Gostiljem, a odatle izbiju na komunikaciju i presjeku je u rejonu željezničke stanice Boljanić sa ciljem zatvaranja odstupnice četničkim snagama il pravcu Preslica (Grabić K. kota 391). Prema nepotvrđenim podacima

⁵⁰⁾ Izvještaj štaba 2. proleterske divizije od 25. jula 1943. god. dostavljen Vrhovnom štabu o borbama vođenim od 17. do 25. jula (Zbornik IV. knj. 15, dok. 137)

izvjesne neprijateljske snage izišle su iz Doboja na prostor sela Lipca u trouglu između rijeka Bosne i Spreče. Trebalo je spriječiti povezivanje četnika sa tim jedinicama neprijatelja i onemogućiti im izvlačenja u tom pravcu.

Četvrta proleterska crnogorska brigada trebalo je da djeluje iz rejonu sela Vasiljevci, preko Ozrenskog manastira sjevernim padinama Ozrena u pravcu sela Boljanić sa čijem da u sadejstvu sa 1. dalmatinskom brigadom uništi četničke snage u rejonu Boljanića.

Druga proleterska brigada trebalo je da vrši napad na Gračanicu.

Dva bataljona 5. crnogorske i dva bataljona 2. dalmatinske brigade i dalje su se nalazili na položajima selo Seona, Svinjašnica – Podsijelovo sa zadatkom zaštite pozadinskih dijelova.

Prije početka akcije za čišćenje Ozrena štab divizije imao je u planu da jednom brzom akcijom likvidira neprijateljsko uporište u Maglaju, poruši prugu i mostove i da uništi željezničku stanicu. Napadnut je Maglaj, zapaljena željeznička stanica i zarobljeno dvadesetak domobrana, ali se taj plan nije mogao ostvariti zbog pogoršavanja situacije na tom području.

Istovremeno kad je štab 2. proleterske divizije planirao čišćenje Ozrena od četnika i napad na neprijateljsko uporište Maglaj, štab 369. legionarske divizije, uz saradnju četnika, napravio je plan da koncentričnim napadom razbije i uništi partizanske snage na prostoriji između Ozrena i rijeke Krivaje. Obavještajna služba 2. proleterske divizije izvjestila je štab svoje divizije da su se jake četničke snage koncentrisale na Ozrenu (oko sedam bataljona) i da su već zauzeli položaje za napad. Da bi preduhitrio napad četnika, štab divizije je naredio jedinicama da odmah pređu u napad u slijedećem borbenom rasporedu: 1. dalmatinska ojačana bataljonom 2. dalmatinske brigade napadala je iz rejonu sela Brezici u pravcu Konopljišta; 4. proleterska crnogorska brigada napadala je iz rejonu sela Vasiljevaca prema Kraljici; 2. proleterska brigada iz rejonu sela Tumare – Ozrenski manastir – sjevernim padinama Ozrena u pravcu Karanovaca; 2. dalmatinska i 5. crnogorska brigada držale su ranije položaje sa istim zadatkom. Napad protiv četnika otpočeo je 20. jula.

Prva dalmatinska i bataljon 2. dalmatinske brigade vodili su žestoke borbe. U nekoliko juriša i protivjuriša četnici su bili razbijeni i u neredu su se povlačili preko Konopljišta u pravcu Doboja. Bataljoni su ih u stopu gonili. Gonjenje četnika je nastavljeno i noću između 20. i 21. jula.

U toku 20. i 21. jula jedinice 1. dalmatinske, 4. proleterske crnogorske i 2. proleterske i dva bataljona 2. dalmatinske brigade uspjeli su da razbiju četničke snage – i da im nanesu osjetne gubitke. Glavne četničke snage povukle su se prema Trebavi, a manje snage prema Doboju i Maglaju. Postignuti uspjeh protiv četnika, njihovo razbijanje i protjerivanje sa Ozrena bili su značajni za dalje vođenje borbi protiv jedinica 369. legionarske divizije i ostalih ustaško-domobranskih jedinica. Time je bio poremećen neprijateljski plan koncentričnog napada protiv jedinica NOV-a u međurječju Krivaje i Spreče. Jedinice 2. proleterske divizije i operativne grupe »Krivaja« mogle su da se oslone na planinu Ozren.

Dok su se vodile borbe na Ozrenu protiv četnika jedinice 369. legionarske divizije u jačini dva bataljona i jedna kolona ustaške milicije

izvršile su napad sa južne strane na položaje 2. dalmatinske i 5. crnogorske brigade u rejonima sela Seona, Svinjašnica i Podsjelovo. Pod jakim pritiskom neprijatelja bataljoni 5. crnogorske i 2. dalmatinske brigade si se morali povući prema Ozrenu. Bolnice su prebačene u rejon sela Gornji Bukovica. Neprijateljske snage koncentrično su nastupale sa više pravac; prema jedinicama NOV-a. Četničke jedinice su nastupale sa sjeverni strane; jedan bataljon 369. legionarske divizije napadao je sa južne stran preko sela Seone; jedna kolona iste jačine iz sastava 369. divizije napadala je iz doline rijeke Turije preko sela Tumare; od pravca Maglaj napadale su dvije čete domobrana u jačini oko 400 vojnika. Sa ovom kolonom od Maglaja sadještovali su i četnici Zeničkog odreda. Na pravci selo Stupari napadali su domobrani sa seoskom milicijom u jačini ok 300 boraca. Napad neprijateljskih snaga podržavali su artiljerija i minobacači.

U noći između 21. i 22. jula štab 2. proleterske divizije naredio je jedinicama da izvrše opšti napad na neprijateljske napadne kolone.

Četničke snage na Ozrenu već su bile razbijene, što je omogućilo jedinicama divizije i operativne grupe »Krivaja* da se svim snagama angažuju na razbijanju jedinica 369. legionarske divizije. Unutrašnjim manevrom i zabacivanjem u pozadinu neprijatelja, jedinicama divizije Operativne grupe »Krivaja« uspelo je da tuku jednu po jednu neprijateljsku napadnu kolonu i da ih prisile na povlačenje. Prilikom povlačenja neprijatelja je podržavala i štitila avijacija.

U toku borbe pristizali su izvještaji sa terena da se četnici ponovo prikupljaju na sjevernoj strani Ozrena. Iz borbe su morala biti izvučena dva bataljona 1. dalmatinske i dva bataljona 2. dalmatinske brigade radi obezbjeđenja pozadinskih dijelova i bolnica, a 1. dalmatinska brigada ojačana jednim bataljonom 2. dalmatinske brigade, dobila je zadatak da napadne četnike sa Ozrena. Njoj je uspelo da energičnim napadom razbije i odbaci četnike prema Doboju.

Poslije izvršenja toga zadatka 1. dalmatinska brigada prikupila se u rejonu sela Gornji Pribićevići, gdje se sređivala i pripremala za pokret u centralnu Bosnu.

BORBE 1. DALMATINSKE U CENTRALNOJ BOSNI

U julu mjesecu za vrijeme boravka brigade u istočnoj Bosni izvršen su kadrovske promjene u štabu brigade. Za komandanta brigade postavljen je Miladin Ivanović, do tada komandant 6. (Beogradskog) bataljona 1. proleterske brigade. Dotadašnji komandant 1. brigade Gligo Mandić određen je za komandanta 17. istočnobosanske divizije. Za rukovodioca političkog odjela brigade postavljen je Drago Vučinić umjesto Zdravka Romca Paška, koji je odlazio na dužnost u Vojvodinu. Za zamjenika političkog komesara brigade postavljen je Mirko Novović, sa dužnosti zamjenika političkog komesara 1. bataljona 1. proleterske brigade, umjesto Vlade Šćekića, koji je otišao na dužnost političkog komesara 1. proleterske brigade.

Dvadeset četvrtog jula 1943. godine 1. dalmatinska brigada je prešla rijeku Krivaju a 30. jula izbila u selo Sagovići, kada se stavlja pod komandu 7. banijske divizije.⁸¹⁾

Sedma divizija i 1. dalmatinska dobile su zadatak da pređu rijeku Bosnu na odsjeku mjesto i željeznička stanica Begov Han – Donja Golubina. U okviru plana štaba 7. divizije, brigada je dobila zadatak da sa svoja dva bataljona likvidira neprijateljsku posadu u selu Begov Han i željezničku stanicu Begov Han. Mjesto Begov Han i željeznička stanica udaljene su oko 1–1,5 km.

Neprijateljske jedinice koje su ih držale, kao i obezbjeđenje na željezničkom mostu na šumskoj pruzi uzvodno od Begovog Hana, bile su iz sastava Željezničke bojne 3. zbornog područja, ukupno oko 106 vojnika. Mjesto i željeznička stanica bili su dobro utvrđeni izgrađenim dvospratnim betonskim bunkerima.

Stab 1. dalmatinske brigade je odlučio da noću između 31. jula i 1. avgusta likvidira neprijateljsku posadu, a zatim da poruši željezničku prugu, ukoliko to bude moguće, i da prije svitanja pređe rijeku Bosnu. Prvi bataljon imao je zadatak da likvidira neprijateljsku posadu u mjestu, a 4. bataljon željezničku stanicu Begov Han.

Prvi bataljon otpočeo je sa napadom u prvi sumrak. Pošto je postignuto potpuno iznenađenje, 1. bataljon je neopaženo upao u mjesto. Posadna jedinica nađena je na spavanju i nije dala nikakav otpor. Bataljon je zarobio čitavu jedinicu sem posade u dva betonska dvospratna bunkera sa po 7–8 vojnika naoružanih jednim do dva puškomitraljeza i dovoljnom količinom municije.

Pokušaji da se nagovore da se predaju nisu u početku uspjeli. Rečeno im je da su se svi vojnici i starješine predali, ali su oni zahtjevali da se pojave njihove starješine. Javljeno im je da je već pod bunker podmetnut eksploziv koji će biti aktiviran ako se ne predaju. Predali su se tek kada su ih na predaju pozvali zarobljenici.

U ovoj akciji zarobljeno je u mjestu 66 domobrana, a zaplijenjena tri puškomitraljeza, dva njemačka automata, osam sanduka municije i nešto vojne opreme, oko 100 ručnih bombi i oko 70 pušaka. U magacinu je nađeno 600 kg brašna, dva sanduka šećera, 25 litara ulja i dr.

Četvrti bataljon je imao zadatak da otpočne sa napadom u isto vrijeme kao i 1. bataljon i da likvidira neprijateljsku posadu na željezničkoj stanici Begov Han. Međutim, kad je trebalo da krene u napad, u stanicu je ušao teretni voz od pravca Nemile. Nije bilo jasno kakva je to kompozicija, mislilo se da je oklopni voz. Stab bataljona zadržao je čete na polaznom položaju dok se situacija ne razjasni. Kako se nikakva pucnjava nije čula na pravcu napada 1. bataljona, 4. bataljon je ostao u iščekivanju. Upravo kad je 1. bataljon ušao u mjesto Begov Han, štab 1. bataljona uputio je svoju 1. četvu prema željezničkoj stanici radi povezivanja sa 4. bataljonom. Domobrani nisu pružali otpor iz stanice, nego su se svi predali.

⁸¹⁾ U naređenju zamjenika načelnika Vrhovnog štaba od 27. 7. 1943. g. štabu 7. divizije da se prebaci na prostor sela Pepelari i pripremi za forsiranje Bosne, pored ostalog piše slijedeće: »Pod svoju komandu primite 1. dalmatinsku brigadu. U selima Stojičići – Telaske – Deštica prikupite hrane za Pokret« (Zbornik II, knj. 10. dok. 55).

Borci su ostali u stanici i međusobno razgovarali. Razgovor boraca 1. bataljona čuli su borci 4. bataljona i bili su ubijeđeni da taj razgovor dolazi od posade oklopnog voza, te su otvorili vatru po željezničkoj stanici. Borci 1. bataljona koji su se nalazili na željezničkoj stanici znali su da vatra dolazi od 4. bataljona, te su dozivanjem uspjeli da im daju do znanja da se u stanici nalaze dijelovi 1. bataljona. Vatra je bila prekinuta bez posljedica.

Oba bataljona su pristupila rušenju pruge, paljenju vagona i uništenju lokomotiva. Pruga je porušena na dva mjesta, po 100–200 metara, uništene su skretnice i spaljeno 10–15 vagona, a lokomotive pod punom parom su usmjerene prugom ka Zepču.

Pred zoru 1. avgusta brigada je prešla na lijevu obalu rijeke Bosne preko željezničkog mosta šumske pruge uzvodno od Begovog Hana,⁸⁻⁾ produžila pokret i izbila u selo Serici. U ovom selu je zanoćila. Stanovnici sela Serića su još ranije poznavali dio sastava 1. dalmatinske brigade, te su ih srdačno dočekali. U Serićima je boravio i vrhovni komandant Josip Broz Tito sa Vrhovnim štabom. Vrhovni komandant je tom prilikom obišao bataljone 1. dalmatinske brigade i interesovao se za stanje bataljona poslije teških borbi i patnji kroz koje su prošli. U toku noći grupa boraca iz 4. bataljona dala je priredbu kojoj je prisustvovao i drug Tito. Ujutro 2. avgusta, brigada je izvršila pokret iz rejonu sela Serića pravcem: selo Panići – Jezera – Vučja planina – selo Trifunovići – Krušev Brdo – Petrovo polje. U rejon Petrova polja stigla je 4. avgusta.

U to vrijeme u rejonu Petrovog polja nalazio se i Vrhovni štab. Duže zadržavanje ovdje bilo je potrebno zbog toga što je trebalo na tom prostoru da saveznički transportni avioni spuste opremu i oružje. Očekivalo se da će 1. brigadi biti dodijeljeno i nekoliko protivtenkovskih pušaka, koje su bile potrebne u borbi protiv neprijateljskih oklopnih jedinica.

Jedinice su iskoristile vrijeme čekanja savezničkih aviona za pranje i parenje i krpljenje odjeće i obuće. Održavani su partijski i skojevski sastanci i četne konferencije, na kojima se raspravljalo o stanju u jedinici. Pošto je već bilo poznato da brigada maršuje prema Dalmaciji i da će sa njom ići i neki članovi Vrhovnog štaba, članovi štaba bivše 9. dalmatinske divizije i naš poznati pjesnik i borac za slobodu i progres Vladimir Nazor, svim rukovodiocima je rečeno da se obrati pažnja, naročite prema Nazoru, jer je usled dugih i teških marševa, slabe ishrane i poodmaklih godina bio fizički iscrpljen. Određena je jedinica koja ga je neposredno obezbjeđivala i pomagala mu da savlada dugi i teški marš od Petrova polja do Glamočkog polja.

Svake noći borci su morali ložiti vatre kao znak za avione da bi znali gdje će spustiti tovar. Jedne noći čuli su se motori aviona, koji su počeli da kruže iznad naloženih vatri. Za kratko vrijeme izbacili su dragocjeni tere i nestali. Od izbačenog tereta brigada je dobila tri protivtenkovske puške, ono što je najviše radovalo borce i što su nestrpljivo čekali. Ovo je bila prva pomoć saveznika brigadi.

Odmah poslije spuštanja pošiljke, jedinice brigade otpočele su da se pripremaju za dugi marš prema Dalmaciji.

****)** Izvještaj domobranskog 3. zbornog područja od 5. 8. 1943. godine o borba-ma i pokretima jedinica NOV na rijeku Bosnu, područje Begov Han (Zbornik IV knj. 16, dok. 1).

Prije polaska brigade na put za Dalmaciju ponovo je Vrhovni komandant obišao njene jedinice i razgovarao sa borcima i starješinama. Posebno se interesovao za moralno-političko i borbeno raspoloženje brigade. Ukazao je na nove zadatke i napore koji čekaju brigadu, na njenu ulogu i značaj u događajima koji će uslijediti. Tom prilikom zapitao je borce da li vole ići u Dalmaciju, na šta su oni gromkim glasom potvrdno odgovorili. Borci su i tada kao i uvijek bili posebno veseli i raspoloženi što se u njihovoj sredini pred polazak u Dalmaciju našao Vrhovni komandant.

Brigada je izvršila pokret iz rejona Petrova polja 10. avgusta, a noću između 11. i 12. prešla rijeku Vrbasa u rejonu sela Košumi i izbila u rejon sela Ljuša. Prilikom prelaza Vrbasa borci su morali nositi starog Nazora preko rijeke i uz strmu padinu cd korita rijeke prema selu Ljuša. Jedan komandir voda, koji je određen da pomaže Nazoru, u šali je rekao: »Kog vruga mi nosimo ovog starog čovjeka, što ga ne ostavimo i ovako je star«. Nazor je to slušao, pa je tihim glasom kazao borcima koji su ga nosili: »Spustite nosiljku, ja ću sam pokušati da polako idem pješke«. Borci ga nisu poslušali. Upravo komandir voda koji je časak prije rekao zašto ga nose nije dozvolio da Nazor side sa nosiljke.

Brigada je 13. avgusta krenula u pravcu sela Blagaja, i dalje preko sela Pribelja i Prijana stigla 15. avgusta 1943. godine u rejon sela Vaganj – istočno od planine Šatora, gdje je odmorila.

Maršujući prema Vaganju u Glamočkom polju, 1. bataljon je dobio zadatak da se kreće u ulozji prethodnice i da po izbijanju u selo Vaganj preduzme mjere smještaja jedinica i štaba brigade.

Po padu mraka pristigle su ostale jedinice i štab brigade sa kojim je trebalo da budu Vladimir Nazor i drugovi iz Vrhovnog štaba i štaba 9. dalmatinske divizije. Borci koji su nosili Nazora smjestili su ga u prvu kolibu na koju su naišli, a koja je bila određena za 1. četu 1. bataljona umjesto u kolibu koja je bila određena za štab brigade. Kada je četa došla da se smjesti u određenu joj kolibu, već je bila tamna noć. Koliba je bila zaposjednuta, a iz mraka se čuo glas »Ne možete ovde zauzeto je«. ⁸³⁾ Na pitanje komandira čete: »Ko ste i šta radite tu?« dobio je energičan odgovor: »Odlazite i pustite me na miru!« Iznenađen ovim odgovorom a misleći da je to neki tifusar, komandir je pozvao komandanta bataljona, koji je ušao u mračnu prostoriju i energično nastupio i ne provjeravajući ko je unutra: »Ko je vas smjestio ovdje?« Nazor će iz mraka: »Šta te briga!« Komandant je uporan: »Jeste li ranjenici ili tifusari?« Onaj iznutra nervozno odgovara: »Nismo, a ni to ne treba da te brine!«, »Izađite, tu treba da spava 1. četa!«, »Neću!« To je već razljutilo komandanta pa naređuje: »Izbacite ga odavde!«, i opet se čuje glas: »Izbaci me ako smiješ«. Komandant potraži šibicu da vidi ko je taj što je toliko uporan. Kada je šibica zasvijetlila, prvo što se vidjelo bio je Nazorov šešir sa velikom petokrakom obješen o klin. Stari Nazor leži na slami sa podignutom glavom a pored njega dva njegova pratioca – borca 1. dalmatinske brigade. Pokunjeni komandant bataljona naredi komandiru 1. čete da vodi četu u drugu pojat u a on se izgubi u mraku.

M) Izjava Bogdana Stupara i Vase Đapića.

Poslije godinu dana, na proslavi dvogodišnjice formiranja brigade 12. septembra 1944. godine, kad je drug Tito predao brigadi Orden narodnog oslobođenja, komandant je podsjetio Nazora na slučaj u selu Vaganj, čega se i stari pjesnik u detalje sjećao, i on je odgovorio: »Ništa, ništa sinko, takav je rat!«

Od sela Vaganj izvršen je pokret u pravcu sela Grkovci i zapadnon uglu Livanjskog polja i dalje prema selu Unište. U rejon Vrljike brigade je, sa svoja dva bataljona, stigla oko 20. avgusta. Narod toga kraja srdačno ju je dočekaio i pozdravio. Brigadi se obratio Maks Baće Milić, člar štaba 4. operativne zone, i poželio joj uspjeh u slijedećim borbama. Brz< se pronijela vijest i u ostale krajeve Dalmacije da je brigada stigla i Vrljiku. Na tu vijest rodbina boraca počela je da pristiže u nadi da će (susresti i vidjeti svoje najdraže. Ali, na žalost, mnogi od njih nisu mogli da se vrate u svoju rodnu Dalmaciju. Ostali su za sva vremena na ton krvavom i slavnom putu borbe za slobodu koji je brigada prošla za gO< dinu dana.

Brigada se vratila u Dalmaciju sa svoja dva bataljona, 1. i 4, brigadnon intendanturom i previjalištem. Drugi bataljon je razbijen na Sutjesci, i 3. bataljon je ostao u 10. hercegovskoj brigadi. Brojno stanje je bilo, raču najuči i popunu od oko jedne čete (30—40) boraca Krajišnika iz Bosne koji su se priključili brigadi poslije Sutjeske, svega oko 320 boraca. Članovi Partije je bilo 91, kandidata 19 i skojevca 102. S obzirom na to stanji brigade, pred štabom 4. operativne zone postavio se zadatak da izvrš popunu postojećih jedinica brigade i formiranje još dva nova bataljona koj bi ušli u sastav brigade na mjesto 2. i 3. bataljona. Trebalo je od brigadi ponovo stvoriti jaku udarnu operativnu jedinicu na čelu sa iskusnin kadrom kojim je raspolagala, i sa iskustvom stečenim kroz jednogodišnji borbu, da bi poslužila kao čvrsto jezgro za izvršenje mobilizacije i formi ranje novih operativnih jedinica (brigada pa i divizija). Sa brigadom si u Dalmaciju vratio štab bivše 9. dalmatinske divizije, koja je bila rasfor mirana 12. aprila 1943. godine sa zadatkom da ponovo formira 9. diviziju